The Greek Review of Social Research

Vol 19 (1974)

19-20

Πολιτική κοινωνικοποίηση: Εισαγωγή σε ένα σύγχρονο τομέα των κοινωνικών επιστημών

Πανταζής Τερλεξής

doi: [10.12681/grsr.302](https://doi.org/10.12681/grsr.302)

Copyright © 1974, Πανταζής Τερλεξής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τερλεξής Π. (1974). Πολιτική κοινωνικοποίηση: Εισαγωγή σε ένα σύγχρονο τομέα των κοινωνικών επιστημών. *The Greek Review of Social Research*, 19, 119–134. <https://doi.org/10.12681/grsr.302>

πολιτική κοινωνικοποίηση

εισαγωγή
σὲ ἕνα σύγχρονο τομέα
τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν

ὑπὸ
Πανταζή Τερλεξή

Καθηγητοῦ τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης
New York Institute of Technology
Ἐπιστημονικοῦ Συνεργάτου τοῦ ΕΚΚΕ

Οἱ συχνές καὶ βαθιεῖς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις τοῦ καιροῦ μας δημιουργοῦν μιὰ σειρά ἀπὸ προβλήματα καὶ θέτουν καινούργια ἐρωτήματα στὸν ἐρευνητὴ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Γιὰ νὰ λυθοῦν τὰ προβλήματα καὶ νὰ δοθῇ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτά, συχνά εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπινοηθοῦν καινούργιες μέθοδοι ἀναλύσεως καὶ νὰ υἱοθετηθοῦν νέα θεωρητικὰ σχήματα, κατηγορίες καὶ ἔννοιες. Μὲ τὸν ὅρο πολιτικὴ κοινωνικοποίηση ἀποδίδονται οἱ καινούργιες αὐτὲς τάσεις καὶ θεωρήσεις στὴν ἐρευνα τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Οἱ ἐρευνες πού ἔχουν γίνει μέχρι σήμερα καὶ οἱ ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθῇ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς «πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως» προσπαθοῦν νὰ περιγράψουν σχέσεις καὶ νὰ ἀναλύσουν προβλήματα πού μέχρι πρόσφατα μόλις ὑποψιάζομαστε τὴν ὑπαρξὴ τους.

Κατὰ τὰ τελευταῖα εἰκοσιπέντε χρόνια ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία καὶ ἡ πολιτικὴ κοινωνιολογία ἀρχισαν νὰ ἀποδίδουν ἰδιαίτερη σημασία στὸν πολιτικὸ προσανατολισμὸ τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου καὶ στοὺς παράγοντες πού συντελοῦν στὴ γενικώτερη ἀνάπτυξή του. Σήμερα, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλῃ ἴσως φορὰ, ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὶς γνώσεις τοῦ μέσου πολίτου, τὶς πληροφορίες του, τὶς ἀξίες του, τὰ «πιστεύω» του καὶ τὶς δοξασίες του. Προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε ἀπαντήσεις σὲ συγκεκριμένα ἐρωτήματα, ὅπως: «τί εἶδους διακυβέρνηση προτιμᾷ;», «κάτω ἀπὸ ποῖες συνθήκες εἶναι διατεθειμένος νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία καὶ νὰ σεβασθῇ τὴν ὑπάρχουσα νομοθεσία;», «ποῖα εἶναι τὰ κίνητρα πού τὸν ὀθοῦν σὲ πολιτικὴ δράση ἢ γιατί παραμένει ἀπαθὴς καὶ διάκειται ἐχθρικῶς πρὸς τὶς πολιτικὲς ἀλλαγές;», «πῶς ἀναπτύσσεται ἡ αὐταρχικὴ ἢ δημοκρατικὴ προσωπικότητα;» κτλ.

Ἐπὶ πλεόν, ἡ ἐρευνα τῶν πολιτικῶν φαινομένων τῶν τελευταίων τριάντα χρόνων ὠδήγησε τὸν πολιτικὸ ἐρευνητὴ, πού χρησιμοποιοῦσε τὰ μεθοδολογικὰ θεωρητικὰ «ἐργαλεῖα» τῶν περασμένων γενεῶν, σὲ φανερό ἀδιέξοδο. Πολλὲς ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς μεθόδους τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης δὲν ἦσαν σὲ θέση νὰ βοηθήσουν στὴν ἀνάλυση τῆς πολυπλόκου τεχνοκρατούμενης πολιτείας τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου. Ἡ μετάθεσις τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ πολιτικοῦ ἐπιστήμονος ἀπὸ τὰ «οἰκεῖα ἐδάφη» τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς στὴν πολιτικὴ terra incognita τῶν χωρῶν τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, ἀπέδειξε ὅτι ὁ τρόπος ἐρμηνείας καὶ ἀναλύσεως τῶν διαδικασιῶν τῆς δυτικοῦ τύπου δημοκρατίας δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ πολιτικὰ φαινόμενα πού παρατηροῦνται στὰ νέα κράτη. Ἡ δυναμικὴ μεταμόρφωση τῶν νέων αὐτῶν χωρῶν, ἀποτέλεσμα τῶν συνεπειῶν τῆς τεχνολογικῆς εἰσβολῆς, καὶ ἡ ἀστάθεια πού παρατηρήθηκε στὶς σχέσεις τους καὶ στὰ συστήματα πού ἐφήρμοσαν δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ τὶς θεωρίες καὶ τὶς μεθόδους μὲ τὶς

ὁποῖας ἐρμηνεύουμε τὴ σταθερότητα καὶ τὴν ὁμολογία, συνταγματικὴ δημοκρατικὴ ἐξέλιξη τῶν προηγμένων χωρῶν. Στὰ νέα κράτη οἱ θεσμοὶ καὶ οἱ πολιτικὲς διαδικασίες παίρνουν διαφορετικὴ ὄψη, ἐξυπηρετοῦν ἄλλες λειτουργίες, ἀντιπροσωπεύουν ἄλλες ἀξίες ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἴδιοι θεσμοὶ στὸ «δυτικὸ περιβάλλον». Ἡ ἀνάλυσή τους πρέπει νὰ γίνεται μὲ διαφορετικὰ κριτήρια καὶ μὲ διαφορετικὰ μεθοδολογικὰ «ἐργαλεῖα». Ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση, ἐπὶ παραδείγματι, στὴν ἀρχὴ ἀπετέλεσε ἰδιαίτερο ἀντικείμενο μελέτης ἀπὸ τοὺς πολιτειολόγους οἱ ὁποῖοι περιορίσθηκαν στὴν ἔρευνα τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ψηφοφόρου καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ὁ πολίτης ἐπικοινωνεῖ γραπτῶς μὲ τὴν ἀρχή. Ἄν ὅμως περιορισθῶμε στὴν ἔρευνα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ψηφίζει ὁ ψηφοφόρος, ἢ τῆς συχνότητος μὲ τὴν ὁποία ὁ πολίτης ἐπικοινωνεῖ γραπτῶς μὲ τὸν ἀντιπρόσωπό του σὲ μιὰ κοινωνία πού οἱ ἐκλογές εἶναι υποχρεωτικὲς ἢ διεξάγονται σὲ ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα (ἂν διεξάγονται) καὶ πού ὁ πληθυσμὸς κατὰ 80% ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀγραμμάτων, δὲν πρόκειται νὰ καταλάβουμε καὶ πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου αὐτοῦ.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἀντιληφθῶμε τὶς συχνὲς ἀλλαγές πού συμβαίνουν σὲ τέτοιες κοινωνίες καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ φαινόμενα καὶ τὶς σχέσεις πού προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἀλλαγές αὐτές, θὰ πρέπει νὰ θέσουμε νέα ἐρωτήματα γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τους. Κάτι τέτοιο ὅμως προϋποθέτει ἀλλαγὴ θεωρήσεων, ἐννοιῶν καὶ μεθόδων ἐρεύνης.

Ὡστόσο, παρὰ τὶς ἀνησυχίες καὶ τὸ ἐνδιαφέρον πού ἔχει ἐπιδειχθῇ στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης, ὁ ἀναγνώστης, ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας σελίδες κάθε μελέτης γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό, ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τὴν ἔλλειψη μῆδς συγκεκριμένης καὶ πλήρως συγκροτημένης θεωρίας τῆς κοινωνικοποίησης. Οἱ ιδέες, οἱ ἀπόψεις καὶ οἱ ἐμπειρικὲς παρατηρήσεις εἶναι ὅλες ἀσυντόνιστα διάσπαρτες ἐδῶ κ' ἐκεῖ κατὰ τρόπο ἀσύνδετο, χωρὶς κανένα θεωρητικὸ ὑπόβαθρο. Μιὰ ἐξήγηση γι' αὐτὴ τὴ σύγχυση εἶναι ἰσως ὅτι ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση σὺν ἰδιαιτέρως κλάδος μελέτης ἀριθμεῖ μόλις μερικὲς δεκαετίες, οὕτως ὥστε νὰ μὴν ἔχῃ ἀκόμη δοθῇ καιρὸς στὸν κοινωνικὸ ἐπιστήμονα νὰ συγκεντρώσῃ τὰ δεδομένα καὶ τὶς πληροφορίες πού ἔχουν μέχρι τώρα συλλεγθῇ σὲ ἓνα, ὀργανικὰ δεμῆνο, θεωρητικὸ σύνολο.¹

Καὶ κάτι ἀκόμη. Μιὰ ἔρευνα ἐνὸς καθολικοῦ φαινομένου, ὅπως εἶναι ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση,

θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζεται ἐπὶ τῇ βάσει διακοινωνικῶν, διεθνικῶν στοιχείων καὶ παραδειγμάτων. Ὁ ἀναγνώστης ὅμως ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας σελίδες θὰ παρατηρήσῃ ὅτι αὐτὸ δὲν γίνεται καθόλου ἡ τοῦλάχιστον στὸν βαθμὸ πού θὰ περίμενε. Τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρονται προέρχονται ἀπὸ τὶς χώρες πού συλλογικὰ ὀνομάζουμε «Δυτικὲς Δημοκρατίες», καὶ ἰδιαίτερα ὅσο τὶς Ἠνωμένες Πολιτείες, καὶ ἀναφέρονται στὶς τελευταῖες δεκαετίες. Ἡ παντελὴς ἔλλειψη ἐρευνῶν καὶ στατιστικῶν στοιχείων ἀπὸ ἄλλες χώρες καὶ ἀπὸ ἄλλες χρονικὲς περιόδους δὲν συμβάλλει στὴ γενικώτερη καὶ συστηματικώτερη θεώρηση τοῦ προβλήματος. Δὲν διευκολύνει ἁπλῶς τὴν ἐξέταση τῶν ὁμοιομορφιῶν καὶ τῶν ἰδιομορφιῶν τῶν στοιχείων καὶ τῶν φαινομένων ἀπὸ πολιτιστικῆς καὶ διαχρονικῆς ἀπόψεως. Ἔτσι, ἡ παρατήρηση ὠρισμένων «φαινομένων» καὶ ἡ διατύπωση «κοινωνικῶν νόμων», καθὼς καὶ ἡ ἀπλὴ ἐπιβεβαίωση ἢ διάφευση ὠρισμένων γενικῶν ὑποθέσεων, παραμένει εὐχὴ πού πιθανῶς νὰ ἐκπληρωθῇ μὲ τὴ συγκέντρωση περισσοτέρων στοιχείων καὶ πληροφοριῶν κατὰ τὴν ἐρχόμενη δεκαετία.

Ἐχοντας λοιπὸν ὑπ' ὄψιν τοὺς περιορισμοὺς αὐτοὺς, θὰ προσπαθήσουμε στὶς σελίδες πού ἀκολουθοῦν νὰ ἀντιπροσώπων μερικὲς ἀσάφειες πού δὲν βοήθῃαν στὴν πλήρη κατανόηση τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης.

Στὴ συνέχεια, θὰ ἀναφερθῶμε στὶς προσπάθειες τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης νὰ ἀξιολογήσῃ μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἰδιαίτερα τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς Κοινωνιολογίας, μερικὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα πού παρατηροῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναπτύξεως τοῦ «πολιτικοῦ ἐγῶ» τῶν μελῶν τοῦ συστήματος.

τί εἶναι κοινωνικοποίηση; γενικὲς παρατηρήσεις

Ἡ ἔννοια τῶν πολιτικῶν προσανατολισμῶν καὶ τῆς πολιτικῆς «κουλτοῦρας» πού ἐπηρεάζει τὴν πολιτικὴ στάση καὶ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου συνδέεται ἀναπόφευκτα μὲ τὴ διαδικασίαν τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης ἢ πολιτικοποίησης. Ἡ διαδικασία πάλι αὕτη ἀποτελεῖ μιὰ πλευρὰ τοῦ φαινομένου πού ἡ σύγχρονη κοινωνιολογικὴ ἐπιστὴμη ὀνομάζει κοινωνικοποίηση.

Ἄν καὶ ἀντικείμενο ἐρεύνης τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ἡ διαδικασία τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης, ἐν τούτοις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχηματίσουμε μιὰ διανγὴ εἰκόνα τοῦ φαινομένου ἂν δὲν τὸ τοποθετήσουμε μέσα στὰ γενικώτερα πλαίσια τῶν μηχανισμῶν μὲ τοὺς ὁποίους ἡ κάθε κοινωνία διδάσκει, μεταδίδει, προάγει καὶ διατηρεῖ τὰ πρότυπα τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὁποίων προσδίδουν

1. Στὸ *Λεξικὸν τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης* πού δημοσιεύθηκε τὸ 1965 μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Joseph Dunner, καθηγητοῦ τῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης τοῦ Πανεπιστημίου Yeskina, καὶ μιὰς πλειάδος γνωστῶν πολιτειολόγων, δὲν ὑπάρχει λήμμα «κοινωνικοποίηση» (politicization) ἢ «πολιτικὴ κοινωνικοποίηση» (political socialization). (Joseph Dunner, *Dictionary of Political Science*, London, Vision Press Ltd., 1965).

ιδιαίτερο χρώμα και έκφραση στον πολιτισμό της. Γι' αυτό, πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της πολιτικοποίησης, θα ήταν σκόπιμο να πούμε μερικά λόγια για το γενικότερο φαινόμενο της κοινωνικοποίησης.

Η κοινωνικοποίηση μπορεί να οριστεί ως η διαδικασία κατά την οποία:

α) το άτομο αναπτύσσεται και διαμορφώνει την προσωπικότητά του διά μέσου των γνώσεων, των εμπειριών και γενικά της επαφής του μ' ένα μέρος του πολιτιστικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο γεννιέται και ανατρέφεται, και

β) τα πολιτιστικά στοιχεία, που συνθέτουν ένα πολιτισμό, μεταβιβάζονται από τη μία γενιά στην άλλη.¹

Αναλύοντας τον όρισμό αυτό θα μπορούσε κανείς να κάνει τις εξής παρατηρήσεις:

1. Η κοινωνικοποίηση είναι μία πολύπλοκη, πολύμορφη και δυναμική διαδικασία και όχι απλώς μία σειρά συμβάντων ή γεγονότων, μία κατάσταση ή ένα στατικό φαινόμενο. Διαρκεί όσο και η ζωή του ανθρώπου. Οι ψυχολόγοι μās λένε ότι η προσωπικότητα δεν παύει ποτέ να διαμορφώνεται και να εξελίσσεται. Στα πρώτα χρόνια περισσότερο έντονα και αποφασιστικά. Όσο περνάει ή ηλικία οι αλλαγές είναι περισσότερο περιορισμένες. Χάνουν την ένταση και τη συχνότητά τους, αλλά δίν σταματόν τελείας. Οι εμπειρίες που διαρκώς συσσωρεύονται με κάποιο τρόπο και σε κάποιο βαθμό διαμορφώνουν συνεχώς τον χαρακτήρα και μεταλλάθουν την προσωπικότητα του ατόμου. «Tempora mutant nos et mutamur in illis» (οί καιροί μās αλλάζουν και αλλάζουμε μέσα σ' αυτούς), έγραφε κάποτε ο John Owen. Έχουμε απομακρυνθί από τη θεωρία του Sigmund Freud, κατά την οποία η προσωπικότητα του ανθρώπου διαμορφώνεται ως τὰ έξη του χρόνια, και τὸ ποιὸν τὸν καταβολὸν τοῦ καθενὸς καθορίζει ὅλη του τὴ ζωὴ. Ὁ μαθητὴς του Eric Erikson, πὸ συχνὰ ἀναφέρεται, καὶ σὰν κληρονόμος του, χαρακτηρίζει τὴ ζωὴ σὰν μιά «κύσθια κρίσεων» καὶ ἐπινεὶ τὸν ὅρο «κρίση ταυτότητος» μὲ τὴ διασάφηση πὸς «ἐπετα ἀπὸ κάθε μιά τέτοια κρίση ὁ ἄνθρωπος ὀρμάει περισσότερο, ἀποκτώντας πληρέστερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του».²

2. Ἡ διαδικασία τῆς κοινωνικοποίησης συντελεῖται μέσα στὰ πλαίσια τὸν κοινωνικὸν σχέσεων. Μὲ αὐτὸ ἐννοοῦμε πὸς δέκτης καὶ πομπὸς πολιτιστικὸν στοιχείων εἶναι τὸ ἄτομο. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ὁρολογία τῆς Κυβερνητικῆς, ὁ ἄνθρωπος συνεχῶς δέχεται καὶ μεταβιβάζει μηνύματα. Στὴν ὁρολογία τῆς συστημικῆς ἀναλύσεως, αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ συνδυαλλογὴ ἀποτελεῖ τὴν «εἰσροή» (input)

ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπιδράσεις καὶ μηνύματα ποὺ «διαβιβάζονται» ἢ «εἰσρέουν» ἀπὸ τὸ περιβάλλον στὸ ἄτομο καὶ «ἐκροή» (output) ὅταν πρόκειται γιὰ μηνύματα καὶ ἐπιδράσεις ποὺ μεταδίδονται ἢ «ἐκρέουν» ἀπὸ τὸ ἄτομο στὸ περιβάλλον του καὶ στὰ ἄλλα ἄτομα.³

3. Ἀποτελέσματα τῆς κοινωνικοποίησης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ «βιολογικὸς ὀργανισμὸς» ἀποκτὰ «προσωπικότητα». Ὁ ἄνθρωπος ξεπερνᾷ τὴ φυσικὴ, βιολογικὴ του ὑπαρξὴ καὶ διὰ μέσου τῆς κοινωνικότητος ἀποκτὰ πνευματικὴ ὑπόστασι. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ πράξεις του σὰν κοινωνικοῦ ὄντος δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ βάση ἀπλῶς τὴ γνώση τὸν λειτουργικὸν καὶ τὸν δομὸν τοῦ βιολογικοῦ του συστήματος, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωσι τὸν ζώων. Ἡ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου νὰ συγκρατῇ, νὰ κωδικοποιῇ, νὰ διαμορφώῃ καὶ νὰ ἀναπτύσσῃ ἓνα σύνολο σκέψεων, πίστειων, δοξασίων, βιωμάτων, συγκινήσεων καὶ ἐμπειριῶν, καθὼς καὶ ἡ ἱκανότης του νὰ θέτῃ σκοποὺς ὀδηγούμενος ἀπὸ τὴ λογικὴ του καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ ἐνστικτο, ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολυπλόκου συστήματος τῆς προσωπικότητός του.

4. Ἡ κοινωνικοποίηση εἶναι μιά διαδικασία «μαθήσεως» μὲ τὴν εὐρεῖα ἐννοία τοῦ ὁρου. Μ' αὐτὸ δηλαδὴ, δὲν ἐννοοῦμε μόνον τὴν τυπικὴ ἐκπαίδευση ποὺ παρέχεται στὸ νεαρὸ ἄτομο ἀπὸ τοὺς ἐξειδικευμένους φορεῖς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Δὲν περιορίζεται κανεὶς σὲ ὅτι «διδάσκεται» ἢ μαθαίνει στὸ σχολεῖο. Κάθε ἀλλαγὴ στοὺς σκοποὺς τῆς κοινωνότητος μέσα στὴν ὁποία γεννιέται καὶ ζῇ τὸ ἄτομο μὲ τὴς δοξασίες τῆς, τὰ σύμβολα, καὶ τὸ ἰδιόρρυθμο σύστημα ἱεραρχήσεως τὸν ἀξίων, συμβάλλει κατὰ κάποιο τρόπο στὴν «παίδευσιν» τοῦ ατόμου καὶ θεωρεῖται «μάθησις». Μ' αὐτὴν τὴν ἐννοία, «μάθησις» δὲν εἶναι μόνον οἱ ἐμπειρίες, τὰ διδάγματα, οἱ πληροφορίες καὶ οἱ γνώσεις γενικὰ ποὺ αὐξάνουν τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ προσαρμόζεται σὲ καταστάσεις γιὰ νὰ μπορῇ νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀποτελεσματικὰ τὴς προκλητικῆς τοῦ περιβάλλοντος καὶ νὰ σχεδιάσῃ κατὰ τρόπο ὀρθολογιστικὸ τὴ δράση του. Εἶναι κάτι περισσότερο. Εἶναι καὶ οἱ ἐμπειρίες, τὰ διδάγματα καὶ οἱ ποικίλες ἀντιδράσεις ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ὀδηγήσουν καὶ στὸ ἀντίθετο, στὴν παράλογη δηλαδὴ συμπεριφορὰ, τὴν ἀδιαφορία, τὴν ἀνομικὴ δράση ἢ ἀκόμη καὶ τὴν αυτοκαταστροφὴ τοῦ ατόμου. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ μιλάμε γιὰ «ἀρνητικὴ κοινωνικοποίηση», ποὺ ὀδηγεῖ στὴν «ἀρνητικὴ ταυτότητα», ἂν μās ἐπιτρέπεται ἡ χρησιμοποίησι τέτοιων ὀρων, κάτι ποὺ συχνὰ ἔχει σχέση μὲ τὴς «δυσλειτουργίες» τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος.

5. Κατὰ τὴν διαδικασία τῆς κοινωνικοποίησης τὸ ἄτομο ἐρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ ὀρισμένες μόνον πτυ-

1. Bernard S. Philips, *Sociology: Social Structure and Change*, 1969, σ. 67.

2. Henry Mitchell, «Ἡ Κρίσις Ταυτότητος: Συνομιλία μὲ τὸν Ἐρικ Ἐρικσον», *Τὸ Βῆμα*, 10 Ἰουνίου, 1973.

3. Παναγιὴ Τερζεῆς, *Τὸ Πολιτικὸ Σύστημα: Κοινωνιολογικὴ Θεώρησι τῆς Πολιτικῆς Ζωῆς*, Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, 1973, σ. 132-181.

χῆς τοῦ ὑπάρχοντος πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος, καὶ λαμβάνει γνώση ἐνὸς μόνο μέρους των. Τὰ συστήματα τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίσεως καθὼς καὶ ἓνα σύνολο περιοριστικῶν παραγόντων, ὅπως εἶναι οἱ πνευματικὲς δυνατότητες τοῦ ατόμου, οἱ φυσιογνωμικὲς καὶ βιολογικὲς ιδιομορφίες του, καθιστοῦν ἀδύνατη τὴ γνώση ὅλων τῶν ἐκφάνσεων καὶ ὅλων τῶν πλευρῶν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κοινότητος. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν περίπτωση ἀκόμη τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός του. Ἡ γυναικα, ἐπὶ παραδείγματι, δὲν μαθαίνει κάθε πλευρὰ τῆς «κοινοῦρας» μὲ τὴν ὁποία ἔρχεται σ' ἐπαφὴ ὁ ἄνδρας. Ὁ ἄνθρωπος τῆς πόλεως δὲν ζῇ τίς ἰδιομορφίες τῆς ὑπαίθρου. Ὁ κάτοικος τῶν νοτίων διαμερισμάτων διαφέρει ἀπὸ τὸν κάτοικο τῶν βορείων διαμερισμάτων κτλ. Ἐπὶ πλέον ὁ κάθε ἄνθρωπος, σὰν μέλος μιᾶς μικρῆς ὁμάδος, ὑπόκειται σὲ διαφορετικὲς ἐμπειρίες ἐρχόμενος σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἄλλα μέλη καὶ τοῦ πιδό σθενὺ ἀκόμη κύκλου τοῦ ἀπὸ ὅ,τι ὁ συνάνθρωπός του. Ὁ κάθε ἓνας ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ διαφορετικὰ ἄτομα ἀπὸ ὅ,τι ὁ γείτονάς του ἢ ὁ συγγενῆς του καὶ κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθήκες. Οἱ ἀξιολογήσεις πού ἐπιχειρεῖ καὶ οἱ ἀντιδράσεις πού παρουσιάζει εἶναι διαφορετικὲς. Κατὰ συνέπεια, ἡ «μάχησις» καὶ οἱ ἐπιρροὲς γιὰ τὸ κάθε ἄτομο δὲν μπορεί νὰ εἶναι οἱ ἴδιες καὶ ὅταν ἀκόμη δύο ἄτομα εἶναι φορεῖς ρόλων μιᾶς ὀρισμένης κατηγορίας στὸ σύστημα τῆς «κατανομῆς τῆς ἐργασίας», δηλαδὴ δικηγόρου, ὁδηγοῦ λεωφορείων, μαρκαῖο κτλ. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ὅταν ἀναφερῶμαστε τόσο σὲ ἄτομα, ὅσο καὶ σὲ ὁμάδες, ἔθνη ἢ πολιτισμοὺς, θὰ πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ «τάσεις» καὶ «ροπές», γιὰ «ἐπικρατοῦσα» συμπεριφορὰ, γιὰ χαρακτηριστικὰ πού εἶναι «περισσότερο» ἢ «λιγότερο» ἔντονα ἢ ἐμφανῆ ἀπὸ ἄλλα καὶ ποτὲ γιὰ κατηγορίες εὐκρινῶς διακρινόμενες.

6. Ἡ κοινωνικοποίηση ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ μεταβίβαση τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων τῆς κοινότητος, τῶν φαινομένων πού συχνὰ ἀναφέρονται σὰν «παράδοσις», «παρακαταθήκη» τοῦ παρελθόντος, ἢ «ἐθνικὴ κληρονομιά», ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο καὶ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ.¹ Καὶ ἔχουμε αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πλευρὰ τῆς διαδικασίας ὅτ' ὅλην ὅταν ἀναφερόμαστε στὴ σχέση αὐτοῦ-πολιτιστικοῦ συστήματος —

1. «Κοινωνικοποίηση» ὑπὸ τῆς γενικῆς αὐτῆς ἔννοιας σημαίνει τὴν ἐνθάρρυνση τῶν διαθέσεων πρὸς συμπεριφορὰ (πίστεις, στάσις) πού θεωροῦνται σὰν οἱ πιδό ἀρμοζουσες, καὶ ἀντίθετα τὴν ἀποτροπὴ καὶ καταπίεση τῶν διαθέσεων πρὸς συμπεριφορὰ πού θεωροῦνται ἐπικριτέες καὶ κολάσιμες. Robert Levine, «Political Socialization and Culture Change», στὸ Clifford Geertz (ed.), *Old Societies and New States*, New York, The Free Press, 1963, σ. 280-303. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο σκέλος τῆς προτάσεως θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι μιὰ τέτοια θέωρησις ἴσως δημιουργεῖ παρεξηγήσεις γιὰ τὴν ἐρῶτησιν: «Πῶς θὰ προσδιορίσουμε ἂν μιὰ συμπεριφορὰ ἢ ἓνα σύνολο κανόνων πού συνθέτουν τὰ πλαίσια καὶ ὁρίζουν τὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς εἶναι ἢ ἀρμόζουσα» ἢ ἀπάντησις πού θὰ δοθῇ, πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ ἀξιοκρατικὰ κριτήρια.

κοινωνικῶν δομῶν. Τὸ ἄτομο ἐπηρεάζεται καὶ διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, ἐνὸς συγχρόνως τὸ ἐπηρεάζει καὶ τὸ διαμορφώνει. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ κάθε γενιὰ κάνει βίωσις τῶν ἐμπειριῶν καὶ υἰοθετεῖ τίς συσσωρευμέναις γνώσεις τῶν περασμένων γενιῶν. Ἡ ἱκανότητα αὐτῆ τοῦ ἀνθρώπου συνεχῶς νὰ «συσσωρεύη» καὶ νὰ «μεταβιβάσῃ» ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τοῦ ἀνθρώπινου μεγαλείου (γιὰ τὸν ὅσον ἀπαισιόδοξος, αὐτὸ μπορεί νὰ σημαίνει καὶ τὴν καταδίκη του). Ἡ κοινωνικοποίηση λοιπὸν ἀποτελεῖ τὸν κρίκο ὁ ὁποῖος συνδέει τὸ ἄτομο μὲ τὸ παρελθὸν πού, κατὰ διαδοχικὰ στάδια, μεταμορφώνεται σὲ παρὸν καὶ σὲ μέλλον.

Μέχρι τώρα μιλήσαμε γιὰ τὴ διαδικασία τῆς κοινωνικοποιήσεως γενικά. Σ' ὅ,τι ἀκολουθεῖ θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀναλύσουμε τὴν πολιτικὴν πλευρὰ τῆς διαδικασίας. Ἡ πλευρὰ αὐτῆ, ἐνὸς συνδέεται στενὰ μὲ τὴ γενικώτερη κοινωνικοποίηση, ἐν τούτοις τονίζει τὴ διδασχ (ἐκμάθησις) καὶ τὴν υἰοθέτησι τῆς πολιτικῆς στάσεως καὶ συμπεριφορᾶς. Εἶναι, δηλαδή, ἡ διαδικασία πού ἐφοδιάζει τὸ ἄτομο μὲ τὴν πολιτικὴν του προσωπικότητα.

τί εἶναι πολιτικὴ κοινωνικοποίηση ; ὀρισμός, προϋποθέσεις

Ἀναγνωρίζοντας ὅλο καὶ περισσότερο ὅτι ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ ἀποτελεῖ μιὰ πλευρὰ τῆς γενικώτερης κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καὶ ὅς ἐκ τούτου μεταβιβάζεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, κοινωνιολόγοι καὶ πολιτειολόγοι ἄρχισαν νὰ στρέφουν τὴν προσοχὴ τους στὸ φαινόμενο τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως. Ἰδιαίτερα πρόσεξαν καὶ ἀνέλυσαν τοὺς μηχανισμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους τὰ ἄτομα δέχονται ἐρεθισμοὺς καὶ εὐαισθητοποιοῦνται, ἀναπτύσσονται κίνητρα καὶ ἀσπάζονται ἀξίες οἱ ὁποῖες ἐπηρεάζουν τὸν πολιτικὸν τοὺς προσανατολισμὸν καὶ τὴ συμμετοχὴν τοὺς στὸ πολιτικὸν σύστημα. Ἡ ἀνάλυσις πού ἐπεχείρησαν καὶ τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα πού προσπάθησαν νὰ ἀνεγείρουν στηρίχθηκαν ἐπάνω σὲ μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις.

Κατ' ἀρχὴν, στηρίχθηκαν στὸ γεγονός ὅτι οἱ πολῖτες τῶν διαφόρων χωρῶν ἔχουν διαφορετικὴ ὁ καθένας ἀντίληψη, πιστεύουν σὲ διαφορετικὰ πράγματα καὶ ἐκφράζουν διαφορετικὲς γνώμες ὅσον ἀφορὰ τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς καὶ τὴν πολιτικὴν τοὺς ἡγεσίαν.² Ὁ μέσος Γερμανός, ἐπὶ παραδείγματι, εἶναι συνήθως καλὰ πληροφορημένος γιὰ θέματα πού ἀφοροῦν τὴν κυβέρνησίν του καὶ τὴν πολιτικὴν τῆς. Ὁ μέσος Βραζιλιάνος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πληροφορημένος γιὰ τὸ τί συμβαίνει στὴν πρωτεύουσά του. Οἱ Βρεταννοὶ γενικά φαίνεται νὰ ἐμπιστεύονται τοὺς συμπατριῶτες τους καὶ νὰ ἐκτιμῶν τὸν τοὺς πολιτικοὺς τὸν ἡγέτην. Στὴν Ἰταλία διάχυτο παντοῦ εἶναι τὸ αἶσθημα τῆς καχυποψίας καὶ

2. Richard E. Dawson and Kenneth Prewitt, *Political Socialization*, Boston, Little and Brown Co., 1969, σ. 4.

της επιφυλάξεως πρὸς τὴν εὐρύτερη κοινωνική ὁμάδα, πρὸς τὶς κρατικές ἀρχές, τὴ διοίκηση καὶ τὴν κυβέρνησιν. Ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν συνάνθρωπό του καὶ τὶς κρατικές ἀρχές εἰσχωρεῖ σὲ ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα καὶ δίνει τὸ ἰδιαιτέρο ἐκεῖνο χρώμα στοὺς προσανατολισμοὺς καὶ τὶς πολιτικές δομὲς τῆς χώρας. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀντιμετωπίζουν τὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς ζωῆς μὲ συναίσθημα συνήθως αἰσιοδοξίας καὶ αὐτοπεποιθίσεως πὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν πίστη στὴν ἱκανότητά τους νὰ ἐλέγχουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὰ πολιτικά γεγονότα. Γιὰ τὸ κάθε πρόβλημα φαίνεται νὰ πιστεύουν πὺς ὑπάρχει κάποια λύση καὶ πὺς ἡ λύση αὐτὴ εἶναι δυνατόν καὶ πρέπει νὰ βρεθῇ. Ἀντίθετα, τὰ μέλη τῆς φυλῆς Bantu τῆς Νοτίου Ἀφρικῆς ἀντιμετωπίζουν τὰ γεγονότα μὲ τὴν ἴδια μοιρολατρική διάθεση πὺς ἀντιμετωπίζουν καὶ τὶς καιρικές μεταβολές.¹

Κατὰ δεύτερο λόγο ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως βασίζεται στὴν παρατήρηση ὅτι ἡ στάσις τῶν πολιτῶν ἐναντὶ τῶν πολιτικῶν φαινομένων ἢ τῶν πολιτικῶν ἀντικειμένων ἐπηρεάζει ἀποφασιστικά τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ πολιτικὸ σύστημα. Οἱ διαθέσεις, ἡ συμπεριφορὰ καὶ οἱ ἀξίες τῶν μελῶν τοῦ συτήματος βρίσκονται σὲ στενὴ σχέση μὲ τὸ «σύλ» τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς διοικήσεως. Ἡ σχέση φυσικά ἀνάμεσα στὰ δύο εἶναι σχέση ἀλληλεξαρτήσεως. Μιά, ἐπὶ παραδείγματι, ἀνίκανη κυβέρνησις θὰ κλονίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ. Ἐλλείψει λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μειώνει τὴν ἀπόδοσις τῆς κυβερνήσεως, τοῦλάχιστον σὲ βασικοὺς τομεῖς δραστηριότητος.

Ἡ τρίτη βασικὴ προϋπόθεσις τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως εἶναι ὅτι μεταξὺ τριῶν στοιχείων — παραγόντων — πὺς διαμορφώνουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ μῆς χώρας — α) φυσικοὶ παράγοντες, β) νόμοι καὶ γ) ἡθὴ καὶ ἔθιμα² — τὰ τελευταῖα παίζουν τὸν ἀποφασιστικότερο ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν προσανατολισμῶν.

Στὴν περίπτωσις ὅμως αὕτη, γεννιοῦνται τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: ποῖες εἶναι οἱ πηγὲς τῶν πολιτικῶν ἡθῶν καὶ ἔθιμων, καὶ μὲ ποῖο τρόπο διαμορφώνουν τὴν πίστει καὶ τὶς ἀξίες ἐνὸς λαοῦ; ποῖες κοινωνικὲς δομὲς χαλκεύονται καὶ μὲ ποῖο τρόπο ὥστε νὰ διατηροῦν τὶς συγκεκριμένους πίστει καὶ νὰ διαωνίζουν τὰ πολιτικά ἔθιμα; Ὁ κοινωνικὸς ἐπιστῆμων προσπαθεῖ νὰ βρῇ μιὰ μερικὴ ἀπάντησις στὰ ἐρωτήματα

αὐτά, ἀναλύοντας τὴ διαδικασίαν τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως.

Οἱ διαπιστώσεις πὺς προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν αὕτη θὰ μπορούσαν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἐξῆς: α) Οἱ πολιτικὲς συνήθειαι, τὰ πολιτικά ἡθὴ καὶ ἔθιμα, τὸ πολιτικὸ αἶσθημα καὶ οἱ πολιτικὲς ἀξίες ἐπηρεάζουν τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς κοινότητος καὶ διαμορφώνουν τὶς δομὲς καὶ τὶς λειτουργίες τοῦ πολιτικοῦ συτήματος.

β) Σὲ κάθε πολιτικὸ σύστημα ὑπάρχουν ὀρισμένες πολιτιστικὲς πηγὲς πὺς τροφοδοτοῦν τὸ σύστημα μὲ τὶς ἰδιόρρυθμες ἐκείνες πολιτικὲς ἀξίες καὶ τὸ ἰδιότυπο «σύλ» πολιτικῆς ἐκφράσεως, πὺς χαρακτηρίζουν τὴν ταυτότητα τοῦ κάθε συτήματος.

Μὲ βάση αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις καὶ αὐτὴν τὴ λογικὴ, ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίησις μπορεῖ νὰ ὀρισθῇ ὡς ἡ διαδικασία πὺς ἐφοδιάζει τὸ ἄτομο μὲ τὸ πολιτικὸ του ἐγὼ καθὼς ἀναπτύσσεται περνώντας ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἢλικίαν στὴν ἐφηβικὴ, καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν ὀριμότητα. Ὅλες οἱ μέχρη τώρα ἐρευνες καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πολίτης υἱοθετεῖ τὶς βασικὲς πολιτικὲς τοὺς πίστει καὶ διαμορφώνει τὶς πολιτικὲς τοὺς πεποιθήσεις κατὰ τὴν παιδικὴ ἢλικίαν. Τὶς πρώτες τοὺς ἐντυπώσεις, κλίσεις καὶ παρορμήσεις, ἀκολουθεῖ μιὰ βαθύτερη καὶ πλατύτερη κατανόησις τῶν πολιτικῶν γεγονότων. Οἱ ἀντιδράσεις τοὺς στὰ πολιτικά γεγονότα καὶ ἡ ἀξιολόγησις πὺς ἐπιχειρεῖ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες πὺς συνεχῶς ἀποκτὰ ἐνὼ ἀναπτύσσεται.³

Ἄν ἐξετάσουμε τὴν ἴδια διαδικασίαν ἀπὸ ἄλλη σκοπιά, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίησις εἶναι ἡ διαδικασία διὰ τῆς ὁποίας σχηματίζεται καὶ μεταβιβάζεται ἡ πολιτικὴ κοινότητα μιᾶς ὁμάδος ἢ ἐνὸς ὁλοκληροῦ ἐθνους ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Ὁ μαθητὴς τοῦ δημοτικοῦ, πὺς ψάλλει τὴν καθημερινὴν πρωτὴν προσευχὴ ἢ τὸν ἐθνικὸ ὕμνον στὸν περίβολο τοῦ σχολείου ἢ πὺς διδάσκειται σεβασμὸ στὴ σημαία καὶ στὰ ἔθνικὰ σύμβολα καὶ ὑπακοὴ στὴν ἐξουσία καὶ τὶς κρατικὲς προσταγὰς, ὑπόκειται στὴν ἐπίδρασις τῆς κοινωνικοποιήσεως ἢ μᾶλλον γίνεται ἀντικείμενον κοινωνικοποιήσεως. Διὰ μέσου τῶν ἐπισήμων ἢ τυπικῶν κρατικῶν μηχανισμῶν καὶ κυβερνητικῶν προγραμμάτων «ἀγωγῆς τοῦ πολίτου» καὶ παράλληλα μὲ μιὰ λιγώτερο προγραμματισμένη προσπάθεια τῶν «πρωτογενῶν» καὶ τῶν «ἀτύπων» κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ σχέσεων, ὅπως εἶναι ἡ οἰκογένεια, οἱ συγγενεῖς ἢ φιλικὲς συγκεντρώσεις καὶ συναναστροφές κτλ., οἱ κοινωνίες προσπαθοῦν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συνέπειαν καὶ τὴ συνέχειαν τῶν πολιτι-

1. Ὁμοίως.

2. «Ἡθὴ καὶ ἔθιμα» ἐδὼ ἔχουν τὴν ἔννοια ἀγράφων κανόνων συμπεριφορᾶς πὺς ρυθμίζουν τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῇ βίᾳ ὀρισμένων ἀξίωσεων-προσταγῶν: αὐτοὶ εἶναι δίκαιο, ἠθικό, ὀρθὸ καὶ ἐπιτρέπειται, ἐκεῖνο εἶναι ἀδίκον, ἀνήθικον, ἐσφαλμένο καὶ ἀπαγορεύεται.

3. Richard E. Dawson and Kenneth Prewitt, ἐνθ' ἂν., σ. 36.

κῶν ἀξίζουν. Ὅλες αὐτὲς οἱ προσπάθειες καὶ διαδικασίες, ὀργανωμένες ἢ ἀνοργανωτες, τυπικὲς ἢ ἀτυπες, προγραμματισμένες ἢ ἀπρογραμματίστες, ἀποτελοῦν τὸ κύριο ἀντικείμενο μελέτης τῆς «πολιτικῆς κοινωνικοποίησης». Οἱ παλαιότερες γενιὲς ἀφήνουν τὰ ἔγχει τους στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ μέλλοντος διὰ τῆς μεταδόσεως στὶς νεώτερες γενιὲς ἐνδὸς εἰδους συλλογικῆς «πολιτικῆς προδιαθέσεως» πού θέτει τοὺς ὅρους καὶ τὶς προϋποθέσεις τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ, καθορίζει τοὺς κανόνες μὲ τοὺς ὁποίους αὐτὸ θὰ παιχθῇ καὶ ἐπιβάλλει τὸ «στυλ» του. Οἱ προϋποθέσεις, οἱ κανόνες καὶ τὸ «στυλ» τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ, ὅπως καθορίζονται ἀπὸ τὴν προηγούμενη γενιά, ἀποτυπώνονται στὴν «πολιτικὴ μνήμη» τοῦ ἔθνους καὶ μεταβιβάζονται στὴν ἐπόμενη γενιά.

Ἐδῶ ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἀνοίξουμε μιὰ παρένθεση: ἡ πρωταρχικὴ λειτουργία τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης εἶναι φυσικὰ ἡ μεταβίβαση τῶν ὑπαρχόντων πολιτικῶν πίστεων καὶ ἀξιών ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. «Πολιτικὴ κοινωνικοποίηση», συμπεραίνει ὁ Greenstein, καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Wesleyan, «τόσο στὶς σταθερὲς ὅσο καὶ στὶς ἀσταθεῖς κοινωνίες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τρεῖς στὴ διατήρηση τῶν ὑπαρχόντων προτύπων». ¹ Πράγματι τὸ «ἰσοζύγιο» τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης βάρυνε πάντα πρὸς τὸ μέρος τοῦ status quo, τοῦ «κατεστημένου», τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὴ βιωτικὴ ἀρχὴ καὶ τὶς θεμελιακὰς πίστεις τοῦ πολιτεῦματος.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ἡ κοινωνικοποίηση μικραίνει τὰ περιθώρια τῆς ἐκλογῆς καὶ περιορίζει τοὺς ὀρίζοντες πρὸς τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε τὸ ἄτομο νὰ ἀτενίσῃ, ὠθοῦμένο ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς του παρορμήσεις. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι πρωταρχικὸς ρόλος τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης εἶναι ἡ διατήρηση τῶν πολιτικῶν δομῶν καὶ τῶν πολιτικῶν προτύπων συμπεριφορᾶς τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος δὲν σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ τὴν ἐξισώσουμε μὲ μιὰ κατάστασι πλῆρους στασιμότητος. Σὲ καμμιὰ περίπτωσι, τουλάχιστον μέσα στὸν τεχνολογικὸ ὄργανισμὸ τῆς ἐποχῆς μας καὶ στὸν ὑψηλὸ βαθμὸ τῆς ἀλληλεπιδράσεως τῶν κοινωνικῶν συστημάτων, οἱ πολιτικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς μιᾶς γενιᾶς δὲν μεταβιβάζονται αὐτοῦτοισι στὴν ἐπόμενη. Οἱ ἀνάγκες τῆς κάθε γενιᾶς ἀλλάζουν καὶ μάλιστα μὲ ταχύτατο ρυθμὸ στὸν καιρὸ μας καὶ μαζί τους μεταβάλλονται καὶ οἱ πίστεις καὶ οἱ ἀξίες της. «Συνήθως ἡ κοινωνικοποίηση φαίνεται νὰ συντελῇ στὴ διαίωνισι τῶν ὑπαρχόντων πολιτικῶν παραδόσεων...», γράφει ὁ Greenstein, «καὶ ὅμως ἡ κοινωνικοποίηση μπορεῖ νὰ καταστήτῃ πηγὴ ἀλλαγῆς. Πάντα, δηλαδή, ὑπάρχει ἡ πιθανότης νὰ διασπασθῇ ἡ συνέχεια στὴ μετάδοσι

τῶν προδιαθέσεων ἀπὸ τὴ μιὰ γενιά στὴν ἄλλη. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐκπαίδευσι τῶν παιδιῶν ἀποβλέπει στὴν κάλυψι μελλοντικῶν ἀναγκῶν εἶναι δυνατόν ἡ μιὰ γενιά νὰ μεταδόσῃ στὴν ἐπόμενη διαφορετικὰς ἀξίες ἀπὸ τὶς δικῆς της κατὰ τρόπο ὄχι τυχαίον, ἀλλὰ προγραμματισμένον». ²

Οἱ τεχνολογικὲς ἀλλαγὲς ἐπιβάλλουν σχέσεις πού ἐπαρᾶν τὶς πολιτικὰς μᾶς ἀξίες καὶ διὰ μέσου αὐτῶν τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενον καὶ τοὺς φορεῖς τῆς κοινωνικοποίησης. Κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ πολέμου ἕνας μέγας ἀριθμὸς γυναικῶν ἔπρεπε νὰ ἐργασθῇ στὰ ἐργοστάσια παραγωγῆς πολεμικοῦ ὕλικου στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὴν Εὐρώπην. Κι' ἔτσι, κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, ἂν καὶ ἡ ὀξεία κρίσις σχετικὰ μὲ τὴν ἔλλειψιν ἐργατικῶν χειρῶν εἶχε περάσει, ἡ ἐργαζομένη γυναῖκα ἀπέτελεσε πιά ἀναπρόσπαστο τμήμα τῆς οἰκονομικῆς μηχανῆς. «Κατὰ συνέπειαν», παρατηρεῖ ἡ Roberta Sigel, «τὰ νεαρὰ ἄτομα ἀρχίζουν νὰ δέχωνται τὴ γυναῖκα σάν ἕνα μέρος τῶν ἐργατικῶν δυναμικῶν σὲ βαθμὸ πού ποτὲ δὲν τὴν εἶχαν δεχθῇ οἱ πατέρες τους—ὡς ὅτε, ὅταν τὸ 1964 μιὰ γυναῖκα ζήτησε νὰ διεκδικήσῃ, ἔστω καὶ ἀνεπιτυχῶς, τὴν προεδρίαν, αὐτὸ δὲν ἐπέσυρε σοβαρὰς διαμαρτυρίες μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ πολιτικὴ εἶναι μιὰ καθαρὰ ἀνδρική ἀπασχόλησι. Οἱ ἀξίες λοιπὸν προσαρμόζονται πρὸς τὶς ἀλλαγὰς πού συντελοῦνται στὸ περιβάλλον». ³ Ἀς πάρουμε ἕνα ἄλλο παράδειγμα: μιὰ ἀναπτυσσόμενη κοινωνία ἡ ὁποία ἔχει ἀποδυσθῇ σὲ ἄγωνα δρόμου μὲ ἄμεσο στόχον, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τοῦ γεωργικοῦ τομέως καὶ τὴ δημιουργία τῆς κατάλληλης βιομηχανικῆς ὑποδομῆς. Οἱ φορεῖς κοινωνικοποίησης στὴν περίπτωσι αὐτῇ θὰ πρέπει νὰ «διδάξουν» σὲ μιὰ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, παραδοσιακὴ κοινωνία τὶς σύγχρονες μεθόδους γεωργικῆς καλλιέργειας καὶ τὴ χρῆσι τῶν νέων μηχανημάτων. Ἐπὶ πλέον θὰ πρέπει νὰ πείσῃ τοὺς ἀγρότας γιὰ τὴ χρῆσιμότητά καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῶν νέων μεθόδων καὶ τῆς νέας τεχνικῆς, νὰ μεριμνήσῃ γιὰ τὴ διάδοσι τῶν νέων ἰδεῶν καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν νέων σχέσεων, νὰ προετοιμάσῃ ψυχολογικὰ τὸ ἀνθρώπινον ὕλικον ὥστε νὰ μωρῶσῃ νὰ ἀποσπασθῇ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ἀνώδυνα ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους ζωῆς καὶ νὰ τὸ προσαρμόσῃ στὰ νέα πολιτιστικὰ πλαίσια πού δημιουργοῦνται εἴτε σάν προϋπόθεσι τῆς προσπάθειας εἴτε σάν ἀποτέλεσμα, καὶ τέλος νὰ ἐξετάσῃ τὶς συνέπειες πού τυχόν θὰ προκύβουν ἀπὸ τὴ διατάραξι τῆς δομικῆς καὶ λειτουργικῆς ἰσορροπίας τῆς κοινότητος. Ἐχοντας αὐτοὺς τοὺς στόχους ὑπ' ὄψιν, ἡ Roberta Sigel δίνει τὴν ἐξῆς συμβουλὴν σὲ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ εἰσαγάγουν ἕνα ἀποτελεσματικὸν σύστημα πολιτικῆς κοινωνικοποίη-

2. Ὁμοίως.

3. Roberta Sigel, ἐνθ' ἂν., σ. 8 «Assumption about the learning of Political Values», *The Annals of The American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. 361 (September 1965).

1. Fred I. Greenstein, «Political Socialization», *International Encyclopedia of Social Science*, 1968, σ. 555.

σεως: «Φαίνεται λογικό να υποστηρίξουμε ότι για να ευδοκιμήσει μια πολιτική κοινότητα στον εικοστό αιώνα, η πολιτική κοινωνικοποίηση θα πρέπει να διδάξει στα νεαρά άτομα να δεχθούν τον άγνωστο και τη σύγκρουση σαν ένα απαραίτητο (φυσικό) συστατικό της πολιτικής διαδικασίας και να θεωρήσει την αλλαγή σαν κάτι το αναπόφευκτο. Με άλλα λόγια, η διαδικασία της κοινωνικοποίησης θα πρέπει να ταυτίζεται και με την αλλαγή και όχι απλώς με την ύπαρχουσα κατάσταση».¹

Όλα αυτά λοιπόν καθιστούν την πολιτική κοινωνικοποίηση μια διαδικασία δυναμική και εκτεταμένη που αποσκοπεί στη διατήρηση, ενεργοποίηση και προσαρμογή της πολιτικής «κοιλούρας» στις ανάγκες της κοινότητας, και που αναφέρεται στο σύνολο του πληθυσμού και αφορά όλους τους φορείς, πολιτικούς και εξωπολιτικούς, «τυπικούς» (άμεσους), «άτυπους» (έμμεσους). Ύπ' αυτή την έννοια, η κοινωνικοποίηση διευρύνει τους όριζόντες και πολλαπλασιάζει τις «εκλογές» που μπορεί να κάνει το άτομο με το να «κοινωνικοποιή» όρισμένα πρότυπα συμπεριφοράς και να τα καθιστά λειτουργικά αποδεκτά και γι' αυτό προστάει στην πλειοψηφία των μελών του συστήματος.

άκαταλλήλότης του όρου «άγωγή του πολίτου»

Βάσει των όσων έχουμε ήδη αναφέρει, αποδεικνύεται ότι ο όρος «άγωγή του πολίτου» με τον όποιον προσπαθούμε να αποδώσουμε τη διαδικασία της «πολιτικής κοινωνικοποίησης» είναι ανεπαρκής.

Ο όρος παρουσιάζει κάποια ασάφεια που τον καθιστά δύσκριστο σαν μεθοδολογικό εργαλείο. «Η μεγάλη διληκρία της ζωής του οφείλεται στην ασάφεια», γράφει ο Α. Καζεπίδης, καθηγητής της Φιλοσοφίας της Παιδείας στο Πανεπιστήμιο Simon Fraser, «και στο γεγονός ότι ενώ το περιεχόμενο του όρου μπορεί να διαφοροποιηθεί, η θετική αξιοκρατική δύναμη του παραμένει λίγο-πολύ σταθερή, ένεκα της κοινωνικής σημασίας του θέματος».²

Η έννοια της «πολιτικής άγωγής» ή «άγωγής του πολίτη»³ όπως όριζεται τουλάχιστον από ένα σύγχρονο ελληνικό κοινωνιολογικό λεξικό, αναφέρεται στην «ειδική άγωγή που άσκειται στους μαθητές με σκοπό να τους εξοπλίσει με όλα τα απαραίτητα στοιχεία που θα τους βοηθήσουν να δράσουν ως μελλοντικοί πολίτες του κράτους και ως δημότες του τόπου κατοικίας τους».⁴

1. Ομοίως, σ. 9

2. Α. Kazepides, *The Autonomy of Education*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1973, σ. 50.

3. Ο Καλαντζής μιλάει για «εθνική άγωγή» που τη θεωρεί περισσότερο ζήτημα καρδιάς (δέσμο ψυχικό με τη γενέθλια γη και από εκεί με την ευρύτερη πατρίδα) και λιγότερο θέμα γνώσεων. Κώστας Γ. Καλαντζής, *Διαδικασία των Ειδικών Σχολείων*, Αθήνα, Καραβίνα, 1973, σ. 157.

4. Χάρη Πάτσι, *Επίτομο Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, 1969, λήμμα: «άγωγή πολίτου», σ. 49.

Ένας πιο λεπτομερής όρισμός της έννοιας «άγωγή του πολίτου» δίνεται από τον καθηγητή της παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Έξαρχόπουλο. «Πολιτική άγωγή», κατά τον Έξαρχόπουλο, «είναι η διδασκαλία διά της οποίας ο μαθητής λαμβάνει γνώσιν της συνθέσεως της κοινωνίας, της σπουδαιότητος του εν κοινωνία βίου και των θεμελιωδών νόμων αυτού, των σκοπών, τους οποίους αυτή επιδιώκει, των όρων, υπό τους οποίους λειτουργεί, των φαινομένων, άτινα γεννιούνται διά της συμβιώσεως των ανθρώπων, των τάξεων, εις τας οποίας κατανέμονται εν τη κοινωνία τα άτομα, και των άρχων επί των οποίων στηρίζεται η τριαύτη κατανομή, της σχέσεως άρχόντων και άρχομένων και των καθηκόντων του άτόμου κτλ.».⁵

Η άκαταλλήλότης του όρου γίνεται άμεσως φανερή· ο όρος περιορίζεται στη διαδικασία της μεταβίβσεως ιδεών, πληροφοριών και νοημάτων στους μαθητές. Αναφέρεται μόνο στην περίοδο της σχολικής ηλικίας και περιορίζεται στους φορείς της διδασκαλίας της «πολιτικής συνειδήσεως» διά της άπ' ευθείας μεταδόσεως πολιτικών γνώσεων.⁶

Μιά τέτοια θεώρηση στηρίζεται στην πεποίθηση (ή τουλάχιστον στην προϋπόθεση) ότι υπάρχει κάποιο χρονικό σημείο στη ζωή του ανθρώπου, μία όρισμένη τάξη του δημοτικού, από το οποίο θα πρέπει να άρχίσουμε την πολιτική εκπαίδευση, όπως υπάρχει και ένα άλλο σημείο στο οποίο θα πρέπει

5. Νικ. Έξαρχόπουλος, *Εισαγωγή εις την Παιδαγωγικήν*, Αθήνα, Έκδοτικός Οίκος Δ. Δημητράκου Α.Ε., 1950, Τόμος Α', σ. 143. Έπίσης ο Θεοφ. Παπακωνσταντίνου στην *Πολιτική Άγωγή* του αποδίδει ευρύτερη έννοια στον όρο, παρατηρώντας ότι «εις όλας τας έλευθεράς χώρας σημερον η πολιτική άγωγή άποτελεί τόν κεντρικόν σκοπόν της εκπαίδευσσεως, βασική δέ άποστολή της θεωρείται η παροχή εις τόν πολίτην της μορφώσεως και της έμπειρίας εκείνης, που είναι απαραίτητοι διά να κατανόηση τόν δημοκρατικόν τρόπον διακυβερνήσεως και να πιστεύση εις αυτόν, ιδιαίτερος δέ η καλύτερη γαία τών ατομικών ικανοτήτων, αϊ όποιαι θα τόν βοηθήσουν να ένεργη έντός του κράτους ως νοήμον άτομον και να συμβάλλη εις τόν γενικόν καλόν» (Θεοφ. Παπακωνσταντίνου, *Πολιτική Άγωγή*, Αθήνα, Kabanis-Hellas, 1970, σ. 12).

6. Ο Παπακωνσταντίνου χρησιμοποιοεί τόν όρο «κοινωνικοποίησης» για να όρίση τη λειτουργία «της προσαρμογής, η όποια άρχίζει με την γέννησιν και συνεχίζεται επί σηματονικών διάστημα της ζωής ενός ατόμου...» (Ομοίως, σ. 21).

6. Ειδικά για τό μήμημα της «Άγωγής του Πολίτου», γράφει ο άνησυχος διανοούμενος του καιρού μας, άναφερόμενος στον παλιό συνάδελφό του Νικητόπουλο (1795-1846), «έφροτουμε θύματα της πλάνης που τη χαρακτήρισε επικίνδυνη ο Kerschenshteiner (*Η Έννοια της Άγωγής του Πολίτη*, μετάφραση Ειλάγγελου Κακούρου), να πιστεύουμε, δηλαδή, πως πολιτειακή άγωγή είναι τό ίδιο με την πολιτειακή διδασκαλία, με τη διδασκαλία τών δικαιωμάτων και καθηκόντων του πολίτη». Την πλάνη αυτή την έπαυσε ο Νεόφροτος Νικητόπουλος, ενώ έμετε μοιάζουμε με εκείνον που δίδασκε κολύμπι, όχι μέσα στο νερό, αλλά με άποστήθισον κανόναν από έδικό έγγχειριδίον, παραγνωρίζοντας τόν κίνδυνον που θα διατρέξη ο μαθητής του μόλις πέση στη θάλασσα. Σε μία τέτοια διωδικασία, όμως, θα μπορούσαμε να ύποπνησασθούμε πως ο πνιγμός άποτελεί την άπώτερη επιδίωξη. Άλέξης Δημαράς, «Η Άγωγή του Πολίτου», *Τό Βήμα*, 29 Ιουλίου 1973.

νὰ σταματήσουμε, γιατί ἡ ἐκπαίδευση θὰ ἔχη περατωθῇ. Ἡ σύγχρονη ὁμῶς ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας, τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς κοινωνιολογίας θεωρεῖ τὶς ἀπόψεις αὐτοῦ τὸν εἶδους «ἀφελεῖς καὶ ἐκτὸς πραγματικότητος».¹ Κι' αὐτὸ γιὰ μὴ τέτοια ἀποψη παραγνῶριζε βασικὲς ἀρχές τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας. Παραβλέπει, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ γεγονός ὅτι ἡ «ἐσωτερικοποίηση», ἡ παραδοχὴ, ἡ υἱοθέτηση καὶ ἡ ὑπακοή τῶν «κοινωνικῶν προσταγῶν» (norms) συντελεῖται κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀσυναίσθητα, κατὰ τρόπο μηχανικὸ, χωρὶς συχνὰ τὸ ἄτομο νὰ ἔχη ἐπίγνωση τοῦ τί συντελεῖται, χωρὶς νὰ ἐπιδιώκῃ κάποια λογικὴ ἐξηγήση. Καὶ ἴσως γι' αὐτὸ ἡ διαδικασία νὰ συντελεῖται τόσο ὁμαλῶς. Θεωροῦμε τὶς «κοινωνικὲς προσταγές» σάν κάτι δεδομένο, χωρὶς νὰ ἀμφισβητοῦμε τὴν ἀποτελεσματικότητά τους.² Ὁ Cantrill, ἀναφερόμενος στὴ μεταβίβαση τῶν «θρησκευτικῶν προσταγῶν», περιγράφει τὸ φαινόμενο κατὰ τρόπο πού ταιριάζει καὶ στὴν περίπτωση τῆς μεταδόσεως τῶν «πολιτικῶν προσταγῶν»:

Ἡ σχετικὴ ὁμοιομορφία πού ἐπικρατεῖ σὲ μιά κουλτούρα ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, ὁ ἀργὸς συνήθως ρυθμὸς τῆς ἀλλαγῆς ἀποτελεῖ καθαρὴ ἐνδείξη ὅτι πολλοὶ κανόνες (norms) καὶ προσταγές τῆς κουλτούρας γίνονται ἀποδεκτοὶ κατὰ τρόπο ἀνεξέλεγκτο ἀπὸ τὴ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ λαοῦ.

... Οἱ κανόνες καὶ οἱ προσταγές τῆς κοινωνίας δὲν εἶναι οὐδέντερά κίνητρα συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ καθένας μπορεῖ νὰ διαλέγῃ ὅποτε τοῦ ἀρέσει αὐτὸ πού θεωρεῖ καλὸ ἢ κακὸ, δίκαιο ἢ ἀδίκιο.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ αὐτὰ προστάγματα ἔχουν ἤδη περάσει ἀπὸ τὸν ἐλεγχὸ τῶν προηγούμενων γενιῶν, πρὶν ἀκόμη τὸ ἄτομο ἐρθεῖ σ' ἐπαφὴ μ' αὐτά. Ὅταν ὁ λαὸς διδάσκει μιά ὀρισμένη θρησκεία, ταυτοχρόνως μαθαίνει ὅτι εἶναι καὶ ἡ «καλύτερη» καὶ ἡ «πιο ἀληθινή».³

Οἱ Easton καὶ Dennis, καθηγητὲς τῆς Πολιτικῆς Ἑπιστήμης τῶν Πανεπιστημίων τοῦ Chicago καὶ Wisconsin ἀντιστοίχως, περιγράφουν μὲ τὸν ἐξῆς γραφικὸν τρόπο τὴ δέσμευση αὐτὴ τοῦ ἀτόμου στὴν ἐπιλογὴ τῶν πίστεων καὶ τῶν ἀξιών του.

Τὸ παιδί, πού γεννιέται μέσα σ' ἓνα σύστημα, σὲ πολλὰ σημεία μοιάζει σάν ἓνα μετανάστις πού ἐρχεται νὰ ζήσει μέσα σ' αὐτό. Ἐκεῖ πού διαφέρει εἶναι ὅτι δὲν ἔχει προηγουμένως κοινωνικοποιηθῇ μέσα σὲ κανένα ἄλλο σύστημα... Ἔτσι μαθαίνει νὰ τοῦ ἀρέσῃ ἡ κυβέρνηση πρὶν ἀκόμη γνωρίσῃ ἀπὸ τί πράγματι ἀποτελεῖται.⁴

1. Βλέπε Roberta Sigel, «Assumptions about Learning of Political Values», *The Annals*, Vol. 361 (September 1965), σ. 1-9—Hadley Cantrill, *The Psychology of Social Movements*, New York, John Wiley and Sons, 1963.

2. Βλέπε Roberta Sigel, «Assumptions about Learning of Political Values», *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. 361 (September 1965), σ. 1-9. Συχνὰ ἀναφέρεται ἄλλως σάν *Annals*.

3. Hadley Cantrill, *The Psychology of Social Movements*, New York, John Wiley and Sons, 1963, σ. 6.

4. David Easton and Jack Dennis, «The Child's Image of Government», *The Annals*, Vol. 361 (September, 1965), σ. 56-57.

Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς ἀπ' εὐθείας μεταδόσεως τῶν πολιτικῶν πληροφοριῶν στοὺς μαθητές, ἡ διαδικασία τῆς πολιτικοποίησης μὲ τὸν τρόπο πού ἐξετάζεται στὴν παρούσα μελέτη περιλαμβάνει καὶ ἄλλους τρόπους μεταδόσεως τῶν κανόνων τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς πού ἐγγιζοῦν καὶ ἄλλους φορεῖς κοινωνικοποίησης. Ἡ ἐν λόγω διαδικασία ἀναφέρεται στὰ πρότυπα, τὰ σύμβολα καὶ τοὺς θεσμούς πού ἐκφράζουν τὴν ἐξουσία καὶ χαρακτηρίζουν τὴν ἡγεσία, τὴν κυβέρνηση, τὸ κράτος, καθὼς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὅλα αὐτὰ κεντρίζουν τὴ φαντασία τοῦ παιδιοῦ, τροφοδοτοῦν τὸν συναισθηματικὸ τοῦ κόσμου καὶ ἐπηρεάζουν τὴ συμπεριφορὰ του πρὸς τὰ πολιτικὰ ἀντικείμενα, πρὶν ἀκόμη ἐνηλικιωθῇ. Ἀναφέρει ἐπίσης τὴν φύση καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος καὶ στὸν ρόλο τῶν σχολείων στὴ διαμόρφωση τοῦ πολιτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ παιδιοῦ.

Δὲν θεωρεῖ ὁμῶς τὸ σχολεῖο σάν τὸν μοναδικὸ φορέα πολιτικῆς μαθήσεως. Τὸ ἄτομο ἀποκτὰ τὴν πολιτικὴν τοῦ ἐκπαίδευση ὄχι μόνο διὰ μέσου τῆς ἀπ' εὐθείας διδασκαλίας τῶν κανόνων τοῦ πολιτικοῦ παιχνιδιοῦ ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς μιμήσεως, τῆς ταυτίσεως του μὲ ὀρισμένα σύμβολα, ὁμάδες καὶ ἰδέες μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιδίδκει ἡ τυχαίνει νὰ ἐρχεται σὲ ἐπαφὴ ἡ πολιτικὴ τοῦ δηλαδὴ ἐκπαίδευση εἶναι ἀποτελέσμα τῶν ἐμπειριῶν καὶ τῶν βιομάταιων πού ἀποκτὰ ἐνῶ κινεῖται ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς οἰκογενείας καὶ τοῦ σχολείου. Συνήθως τὸ περιβάλλον συντελεῖ στὴ διάπλωση τοῦ χαρακτῆρος του μὲ μηχανισμούς πού δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὴν ἐκπαίδευση στὴν τυπικὴ τῆς μορφή.⁵ Ἡ πολιτικὴ δηλαδὴ «κουλτούρα» σάν «πολιτικὴ μνήμη» τῆς κοινότητος ἢ σάν ἓνα σύνολο ἀπὸ πρότυπα συμπεριφορᾶς διδάσκεται ἀπὸ μιά ποικιλία φορέων. Ἡ ἰδιοσυστασία καὶ ἡ σπουδαιότης τῶν φορέων αὐτῶν διαφέρει ἀπὸ κοινωνία σὲ κοινωνία, ἀνάλογα μὲ τὴ δομικὴ σύσταση, τὴν ἐιράρχηση τῶν ἀξιών καὶ τὸ γενικότερο πολιτικὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας πού ἐξυπηρετοῦν. Ἡ διαπίστωση ὁμῶς αὐτὴ δὲν θὰ πρέπει σὲ καμμιά περίπτωση νὰ μᾶς οδηγήσῃ στὴ σκέψη ὅτι ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ διδάσκεται ἀπὸ πολιτικούς ἀποκλειστικά φορεῖς (ἂν καὶ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις συνειδητὰ καὶ προγραμματισμένα ἢ ἀσυνείδητα καὶ τυχαῖα ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἄσκει πάντα πότε ἄμεσα καὶ πότε ἔμμεσα κάποιο ἐλεγχὸ σὲ ὅλους τοὺς «ἐξω-πολιτικούς» φορεῖς κοινωνικοποίησης). Γιὰ ἄλλη μιά φορά θὰ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴ στενὴ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ γενικὴ ἢ κοινωνικὴ «κουλτούρα» καὶ τὴ μερικὴ ἢ πολιτιστικὴ «κουλτούρα».

Ἡ πολιτικὴ δηλαδὴ συμπεριφορὰ δὲν προσδιορίζεται μόνο ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ τοῦ ἀτόμου μὲ καθαρὰ πο-

5. Leon Eisenberg, «Ἡ Ἀνθρώπινη Φύσις τῆς Ἀνθρώπινης Φύσεως», *Συνέχεια*, 5 (Ἰούλιος 1973), σ. 211. Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Science*, Vol. 176 (April 1972), σ. 123-128.

λιτικές καταστάσεις, φορεῖς καὶ διαδικασίες. Οἱ «ἐξωπολιτικές» σχέσεις καὶ «ἐπιρροές» εἶναι ἐξίσου ἀποφασιστικές στή διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς του στάσεως ὅσο καὶ οἱ ἐμπειρίες πού ἀποκτᾶ καὶ οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσει ἐρχόμενος σέ ἐπαφὴ μὲ πολιτικά καθαρῶς ἀντικείμενα. Μὲ τὸν ὅρο «ἐξωπολιτικές» ἐπιρροές ἐννοοῦμε τὴν ἐμπειρία πού ἀποκτᾶ τὸ ἄτομο μέσα στὴν οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο, τὴ γειτονιά, τὸ ἐπαγγελματικὸ σωματεῖο, τὶς φιλικές συντροφίες καὶ σέ ὅλες τὶς ἄλλες «ἐξωπολιτικές» σχέσεις του. Οἱ «ἐσωπολιτικές» ἐπιρροές ἀφορροῦν τὶς ἐμπειρίες, τὶς πληροφορίες καὶ τὴ στάση γενικῶς τοῦ ατόμου πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ του μὲ τὶς κρατικές ἀρχές, τὴν κυβέρνησι, τὰ πολιτικά πρόσωπα καὶ τοὺς ἄλλους φορεῖς πολιτικῶν πληροφοριῶν καὶ ἐξουσίας. Ὅλες αὐτές οἱ ἐμπειρίες καὶ τὰ βιώματα μὲ τὸν καιρὸ μετατρέπονται σέ γνώμεις, πείσεις καὶ πεποιθήσεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ πολιτικὸ σύστημα.

Κατὰ συνέπεια, ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ατόμου προσδιορίζεται καὶ ἀπὸ ἄλλους φορεῖς, ἁμέσου ἢ ἐμμέσου κοινωνικοποιήσεως, μὲ τοὺς ὁποίους τὸ ἄτομο ἐρχεται σέ ἐπαφὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς «πολιτικῆς του ζωῆς», ὅπως ἡ οἰκογένεια, ἡ ἐκκλησία, οἱ ἐπαγγελματικὲς ὁργανώσεις, τὰ ἐργατικά σωματεία, τὰ πολιτικά κόμματα καὶ γενικὰ ὅλες ἐκεῖνες οἱ καταστάσεις πού διαμορφώνονται τὸ ἥθος καὶ ἐπιδρῶν στή στάση καὶ τὴν συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων (πόλεμοι, ἐπαναστάσεις, κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς μεταποτίσεις, πληθυσμιακὲς μετακινήσεις κτλ.).

Ὁ ὅρος «πολιτικὴ ἀγωγή» εἶναι ἀκατάλληλος καὶ γιὰ ἓνα ἀκόμη λόγο. Ὅταν οἱ φορεῖς τῆς «πολιτικῆς ἀγωγῆς» ἐλέγχωνται κατὰ τρόπο ἀποκλειστικὸ καὶ ἀπόλυτο ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία καὶ ἀποσκοποῦν στή διατήρηση ἐνὸς τυραννικοῦ συστήματος διακυβερνήσεως, πού θὰ κατατάξουμε τὶς μυστικές, ἄτυπες διδομὲς πολιτικοποιήσεως πού ἀποβλέπουν στὴν ἀνατροφή τοῦ τυραννικοῦ αὐτοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος.¹ Γιὰ ἓνα τέτοιο καθεστῶς ἡ «ἐκπαίδευση» ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς

1. Ὁ καθηγητὴς Καζεπίδης στὴν περίπτωση αὐτὴ μιλεῖ γιὰ τὴν «πολιτικοποίηση τῆς ἐκπαίδευσσης». Ἀναφέρεται στὴ συνταγματικὰ κατοχυρωμένη ἀσάφεια πού διευκολύνει τὴν κρατικὴ ἐπέμβαση καὶ χρησιμοποίησι τῶν φορέων πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως (ἐκπαίδευσι) γιὰ πολιτικούς, ἰδεολογικούς, πολιτικακούς καθαρά σκοπούς. Τὸ ἄρθρο τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος πού διευκολύνει τὴν ἐπέμβαση αὐτὴ εἶναι τὸ ἀρθρο 17 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1968 τὸ ὁποῖο ὀρίζει ὅτι: «Ἡ παιδεία τελεῖ ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν τοῦ Κράτους, παρέχεται δαπάναις αὐτοῦ, σκοπεῖ δὲ καὶ εἰς τὴν ἡθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀγωγήν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν νέων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀξιών τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ». Ἡ ἴδια λογικὴ ἀκολουθεῖται καὶ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως (βλέπε Μ.Ν. Σκλνίν, «Marxist-Leninist Ideas on Polytechnical Education» σὲ S. G. Shapovalenko (ed.), *Polytechnical Education in the USSR*, Paris, UNESCO, 1963, σ. 17, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Καζεπίδη, ἐνθ' ἂν., σ. 61-62.

«Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτου» μὲ τὴν ἐννοία πού συνήθως δίνεται στὸν ὅρο.² Πού θὰ κατατάξουμε τὴ διαδικασία τῆς μεταδόσεως ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν πού θέρμαναν τὴν ψυχὴ καὶ ἀφύπνισαν τὸν νοῦ τῆς γενιᾶς τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως; Τὸ κρυφὸ σχολεῖο, ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν δὲν μπορούσαν φυσικὰ νὰ συμπεριληφθοῦν στὶς ὁργανώσεις καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς τοῦ Ὁθωμανικοῦ Κράτους. Γιὰ τοὺς Ἑλλήνες ὁμως ὑπηκόους τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπῆρξαν οἱ βασικότεροι φορεῖς πολιτικοποιήσεως ὑπὸ τὴν ἐννοία τῆς μεταδόσεως πολιτικῶν ἰδεῶν, τῆς ἀφύπνισης τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, τῆς διατήρησης καὶ ἐνισχύσεως τῆς ἰδέας τῶν ἐθνικῶν εἰδῶλων, καὶ τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἐπαναστατικὴ δράση καὶ «πολιτικὴ» ἢ «ἐθνικὴ» αὐτοδιάθεσι.

Ἡ ἐννοία τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως εἶναι ἀρκετὰ πλατεία ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνη ὅχι μόνο τὶς ἐμπειρίες, τὶς γνώσεις καὶ τὴν συμπεριφορὰ πού ὁδηγοῦν στὴν «ταύτιση» τοῦ ατόμου μὲ τὴν ὁμάδα, στὸν κομφορμισμὸ, στὴν κανονικότητα, στὴν ἀναμενόμενη συμπεριφορὰ (στοιχεῖα δηλαδὴ πού συμβάλλουν στὴ σταθερότητα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος) ἀλλὰ καὶ τὴν συμπεριφορὰ, τὶς ἐμπειρίες καὶ τὶς γνώσεις πού συντελοῦν στὴ δημιουργία ποικίλων τρόπων ἐκφράσεως, τὴν ἀναταραχὴ, τὴν «ἀρνητικὴ» ταύτιση, τὴ διακοπὴ τῆς συνεχείας (στοιχεῖα δηλαδὴ πού ὁδηγοῦν στὴ διαταραχὴ τῶν θεσμικῶν πλαισίων ἐλέγχου).³

Ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς κουλτούρας, μὲ τὴν ἐννοία τουλάχιστον πού δίνεται στὸν ὅρο ἀπὸ τὸν Almond, πού πρῶτος εἰσήγαγε τὴν ἰδέα στὸν χῶρο τῆς πολιτικῆς, φαίνεται νὰ δίδη μεγαλύτερη σημασία στὴ συμπεριφορὰ πού «ιδιάσκειται» ἢ «μαθαίνεται» (πού

2. Ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε, ὁ Δημ. Π. Οἰκονόμου εἶναι ὁ μόνος πολιτειολόγος στὴν Ἑλλάδα πού ἐπέσημανε τὴν ἀκατάλληλότητα τῶν ὀρων «Πολιτικὴ Ἀγωγή» καὶ «Ἀγωγή τοῦ Πολίτου» στὴ μικρὴ ἀλλὰ περικερτικὴ μελέτη του *Ἡ Θεμελίωσις τῆς Πολιτείας τῆς Ἑπιστήμης* (*Political Science—Science Politique*). Ὁ Οἰκονόμου ἀναφέρει τὰ ἐξῆς ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀκατάλληλότητα τῶν ὀρων: «Ἡ ἐποχὴ μας, ἡ ὁποία περικλείει τεραστίες οικονομικὰς, πνευματικὰς καὶ κοινωνικὰς μεταβολὰς, καθιστᾷ περισσότερο ἀνεγκλινὴ τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν ἀνθρώπων ὅσον καὶ τὸν ἀρχομένον, ἰδίᾳ εἰς τὸν τομέα τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, ἡ ὁποία καὶ προδικάζει τὸ μέλλον αὐτῆς ταύτης τῆς Δημοκρατίας. Δι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ γίνεται πλέον λόγος περὶ «Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτου». Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ γίνεται πλέον λόγος οὔτε περὶ «Πολιτικῆς Ἀγωγῆς». Ἡ προσπάθεια τῆς τοποθετήσεως τοῦ προβλήματος τῆς τοιαύτης πολιτικῆς ἀγωγῆς ἔχει παρερμηνευθῇ ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν ὀλοκληρωτικῶν κρατῶν καὶ ἀντὶ τῆς ὀρθῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀντιμετώπισεως τοῦ προβλήματος τούτου, ἀναλαμβάνεται προσπάθεια «πολιτικῆς ἀγωγῆς» εἰς βάρος τῆς ἐλευθερίας, πολιτικῆς συνειδήσεως καὶ ἐκφράσεως τοῦ πολίτου, ὅς π.χ. διὰ τῆς πολιτικῆς «διαφωτισμοῦ» ἢ «καθοδηγήσεως», κ.ο.κ. (Ἀθήναι, 1970, σ. 38).

3. Γιὰ τὴν εὐρύτερη ἐννοία αὐτῶν τῶν τελευταίων βλέπε, H. Laurence Ross (ed.), *Perspectives on the Social Order*, New York, McGraw-Hill Book Co., Inc., 1963 (ἰδιαίτερα, κεφάλαιον 7), «The Aquisition of Culture», σ. 136-158.

βασίζεται στὴ μετάδοση γνώσεων καὶ λογικῶν νοημάτων) καὶ λιγότερη στὴ συμπεριφορὰ πού ἔχει τὴ ρίζα τῆς στὴν προδιάθεσι, στὸν συναισθηματισμό, στὴν ιδιοσυγκρασία (αὐθόρμητη, ὑποσυνειδητή, ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται ὁ ὅρος, μάθησις). Ἐπὶ πλεόν ἡ ἰδέα τῆς πολιτικῆς κουλτούρας ἐξηγῇ περισσότερο τὴν τάση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τάξη, ὀργάνωσι, ἐπανάληψη, κομφορμισμὸ, μονιμότητα καὶ ἰσορροπία, παρά γιὰ ἀνομοιομορφία, ἰδιομορφία, παρέκκλιση καὶ ἀλλαγὴ. Ἄν θέλαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ λέγαμε ὅτι ἡ πολιτικὴ συμπεριφορὰ κατευθύνεται ἀπὸ ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς συναισθηματικῆς παρορμήσεως διὰ μέσου μιᾶς πολυπλόκου ψυχodynamικῆς διαδικασίας, πού δὲν στερεῖται σκοποῦ καὶ κατευθύνσεως. Καθοδηγεῖται καὶ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ λογικὴ, τὴ γνώσι καὶ τὴν ὀρθολογιστικὴ ἀξιολόγησι πού ἐπιχειρεῖ τὸ ἄτομο ὅταν πρόκειται νὰ ἐπιλέξῃ γιὰ λύσι. Ὑπάρχει πάντα κάποιος γενικός «ὁδηγὸς πλεύσεως» πού χρησιμοποιοῖ πρὸς ἐκπλήρωσι τῶν σκοπῶν πού ἔχει θέσει. Εἶναι τὸ λογικὸ στοιχείο τῆς συμπεριφορᾶς πού ἐξισορροπεῖ ἡ ἀντισταθμίσι τὸ παράλογο, τὸ συναισθηματικόν. Γι' αὐτὸ ἴσως τονίζονται περισσότερο τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα (ἀντικειμενικοὶ ἐξωτερικοὶ περιορισμοὶ) καὶ λιγότερο οἱ ψυχολογικοὶ παράγοντες (αὐθόρμητη, ὑποσυνειδητὴ δράσι). Ἡ ἰδέα τοῦ ἐπὶ μέρους προσανατολισμοῦ ἡ «ὑποκουλτούρας» (subculture) πηγάζει ἀπὸ τὴν προσπάθει νὰ φέρουμε κάποια ἰσορροπία ἀνάμεσα στοὺς δύο παράγοντες, τὸν κοινωνικὸ καὶ τὸν ψυχολογικόν. Γιὰ τὸν ἴδιον ἀκριβὲς λόγὸ θὰ πρέπει κανεὶς νὰ μελετήσῃ καὶ ἐργασίῃ ὅπως αὐτὲς, ἐπὶ παραδείγματι, τῶν Easton καὶ Hess, τοῦ Adorno, τοῦ Lasswell, τοῦ Fromm, τοῦ Erikson, κτλ. οἱ ὅποιοι ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς ψυχολογικοὺς παράγοντες πού ἐπιδρῶνι στὴ διαμόρφωσι τοῦ πολιτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τῆς πολιτικῆς του κοινωνικοποιήσεως.

συμβολὴ τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας

α. Παλαιότερες ἀπόψεις

Ἡ μέχρι σήμερα πολιτικὴ ἔρευνα ἔχει καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τὰ πολιτικὰ γεγονότα εἶναι συνναυαμένα μὲ τῆς πίστεις, τῆς πεποιθήσεις καὶ τῆς ἀξίει ἀπὸ τῆς ὁποῖας ἐμφοροῦνται τὰ ἄτομα πού τὰ δημιουργοῦν. Ἡ ἐσωτερικὴ διάθεσι τῶν πολιτῶν, οἱ προδιαθέσεις τους, ἡ νοοτροπία τους, ἡ εὐαίσθησι τους καὶ ὁ προσωπικὸς, ὑποκειμενικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιδρῶνι στὰ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα, προσδίδει τὸ ἰδιαιτέρου ἐκείνου «στὺλ» πού συναντὰ κανεὶς σὲ κάθε πολιτικὸ σύστημα. Ὁ ἰδιαιτέρως τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιδρῶνι τὰ ἄτομα διαμορφῶνι τῆς δομῆς καὶ ἐπηρεάζει τῆς λειτουργίει τοῦ συστήματος. Ὅταν, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ἔλλειψι

ἐμπιστοσύνης, ἡ δυσπιστία, ἡ ἀπάθεια, ὁ κυνισμὸς καὶ ὁ φόβος ἐκδηλωθοῦν ἀπὸ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι πολλὸ πιθανόν, ἐξ αἰτίας τοῦ ψυχολογικοῦ κλίματος πού δημιουργεῖται, ἡ διακυβέρνησι τῆς χώρας νὰ καταστῇ πολλὴ δύσκολη ἰπότησι. Ἡ ἀντιπάθεια τοῦ πολίτου πρὸς ὀρισμένα κυβερνητικὰ σχήματα καὶ ἡ ἀντίστασή του στῆς κυβερνητικῆς ἐπιταγῆς διαβρώνει τὸ αἶσθημα τῆς ἐνότητος, ἐξουδετερῶνι κάθε προσπάθεια γιὰ ἐθνικὴ ὁλοκλήρωσι, ἀκίνητοποιεῖ τὸν διοικητικὸ μηχανισμό καὶ ἀφήνει ἀνεκπλήρωτους τοὺς σκοποὺς τῆς πολιτικῆς ἡγεσίαις.

Ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν, βέβαια, καινούργιες διαπιστώσεις. Παλαιότερες ἐργασίαι, ἀπὸ τὴν Πολιτείαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς τὴ Δημοκρατία τῆς Ἀμερικῆς τοῦ Tocqueville ἔχουν ἐξετάσει, ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ τὴ δικὴ τῆς σκοπία, τὰ προβλήματα τῆς κοινωνικοποιήσεως σὰν διαδικασίαν πού συντελεῖ, διὰ τῆς διαμορφώσεως τῆς καταλλήλου προσωπικότητος, στὴν «εὐλειουργία» ἡ «δυσλειουργία» τὸ πολιτικὸν σύστημα.

Μὲ τὸν ρόλο τῆς «πολιτικοποιήσεως» τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν ἐπίδρασι πού αὐτὸς ἔχει στὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος, πρῶτος ἀσχολήθηκε κατὰ τρόπο συστηματικόν, ἀπὸ ὅτι, ἔξερουμε, ὁ Πλάτων. Ἡ φθορὰ τῶν πολιτικῶν συστημάτων, ἡ κυκλικὴ τους κίνησι ὀφείλονται κατὰ τὸν Πλάτωνα στὴν ἀδυναμία τοῦ μηχανισμοῦ τῆς πολιτικῆς διαπαιδαγωγίσεως νὰ «δέσι» τοὺς πολῖτες μὲ τὸ σύστημα καὶ νὰ τοὺς καταστήσι «τέλειους καὶ ὁλοκληρωμένους πολῖτες», κοινωνοὺς ἰὼν σκοπῶν καὶ τοῦ προσορισμοῦ τῆς πολιτείας. Βασικὴ δηλαδὴ αἰτία τῆς φθορᾶς τῶν πολιτευμάτων εἶναι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ σύγχρονη ὀρολογία, ἡ ἑλλειψις πολιτικῆς τους «κοινωνικοποιήσι».

Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ὁ δευτέρως κλασσικὸς πολιτικὸς φιλόσοφος πού ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως καὶ περιέγραψε μὲ ἀνεπανάληπτη πισιότητα τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου καὶ τὴ μορφή τοῦ πολιτεύματος. Ὁ Ἀριστοτέλης κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ κάθε πολιτειακὴ μορφή ἀντιστοιχεῖ καὶ ἓνα συγκεκριμένον εἶδος προσωπικότητος, ἓνα ὀρισμένον εἶδος ἀξίῶν καὶ προδιαθέσεων.¹

Ὁ Tocqueville, στὴν ἀπαράμυλλη πολιτιστικὴ ἀνάληψι τῆς δημοκρατίας πού ἐπιχείρησε στὸ ἔργο του *Δημοκρατία στὴν Ἀμερικὴ*, ἐδῶ καὶ 130 χρόνια, ἀπὸ

1. «Ἐκεῖνον, πού κατ' ἐξοχὴν συμβάλλει στὴ σταθερότητα τῶν καθεστώτων», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «εἶναι ἡ προσαρμογὴ τῆς ἄγωγῆς στὴ μορφή τῆς πολιτείας. Ἐν τούτοις ἡ ἀρχὴ αὐτὴ παραμελεῖται γενικῶς στὸν καιρὸ μας. Οἱ καλύτεροι νόμοι, αὐτοὶ πού ἐγκρίνονται ἀπὸ ὅλους τοὺς πολῖτες, δὲν ὀφελοῦν ὅταν οἱ πολῖτες δὲν ἔχουν ἀσκηθῇ μὲ τὴ συνήθεια καὶ τὴν ἐκπαίδευσι δημοκρατικῶς, ἂν οἱ νόμοι εἶναι δημοκρατικοί, ἡ ὀλιγαρχικῶς ἂν οἱ νόμοι εἶναι ὀλιγαρχικοί».

τους τρεις βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη μορφή και τον χαρακτήρα των πολιτευμάτων, δηλαδή το κλίμα, τη νομική διάρθρωση και το σύνολο των συνθηθειών, ήθων και έθιμων, θεώρησε τους τελευταίους σαν τους περισσότερο αποφασιστικούς για την όμαλή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών:

Και οι τρεις αυτοί παράγοντες αναμφισβήτητα προσδιορίζουν και κατευθύνουν την αμερικανική δημοκρατία. 'Αλλά αν τους κατατάσσουμε με κριτήριο τη σπουδαιότητά τους, θα έπρεπε να πώ ότι το κλίμα παίζει μικρότερο ρόλο από τους νόμους και οι νόμοι μικρότερο από τα ήθη και έθιμα. Έχω πεισθή ότι ούτε το ελνικότερο κλίμα ούτε οι καλύτεροι δυνατοί νόμοι είναι σέ θέση να διατηρήσουν ένα Σύνταγμα που θά ήταν αντίθετο πρὸς τὰ ήθη, τὰ έθιμα και τις συνήθειες του λαού. Κι' αυτό γιατί και οι περισσότεροι αντίθετοι συνθήκες και οι χειρότεροι νόμοι μπορούν να αλλάξουν επ' όφελεια του συνόλου όταν οι συνήθειες και η στάση του λαού είναι καλές. 'Η σημασία των ήθων και των έθιμων είναι ή «καθαρή αλήθεια» πρὸς τὴν ὁποία στρέφεται ή έρευνα και ή έμπειρική παρατήρηση.¹

Έργασίες λοιπὸν ὅπως αυτές που ανέφερομε ένδεικτικῶς και άλλες ἀκόμη, ὅπως τὸν Bodin, Hobbes, Locke, Comte, Rousseau, Bagehot, Machiavelli, Graham, Walas, αναφέρονται σέ προβλήματα πολιτικοποίησης. 'Αλλες ἀπὸ τις έρευνες αυτές καταλήγουν σέ γενικά συμπεράσματα ή αναφέρονται σέ ένα περιορισμένο τομέα τῆς πολιτικῆς ζωῆς, άλλες είναι θεωρητικές ή έμπειρικές, άλλες καταλήγουν σέ προτάσεις που μπορούν νὰ χρησιμεύσουν στή συγκριτική μελέτη τὸν πολιτικῶν συστημάτων ή ὅχι. Τὸ κοινὸ ὅμως σημείο όλων αὐτὸν τὸν έργασίων είναι ή γενικότης τὸν χαρακτηρισμῶν. Μόνον ἀπὸ τὴ δεκαετία τὸν '50 ἄρχισε ή ιδέα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης νὰ ἀπασχολή τους έρευνητές κατὰ τρόπο συστηματικὸ.² Τότε ἄρχισε ή προσπάθεια τὸν πολιτειολόγων νὰ συνδέσουν τὴ διαδικασία τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης με τις σύγχρονες θεωρίες τῆς πολιτικῆς ζωῆς.

β. Νεώτερες ἄψεις

Ὅσοι σήμερα ἀσχολοῦνται με τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης βρίσκουν ἀναγκαῖο,

1. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, Alfred A. Knopf, 1960, Τόμος I, σ. 322.

2. Δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ ἀναφέρουμε τὴ συμβολή τὸν Merriam, Pierce, Inkeles, Levinson, ιδιαίτερα τὸν πρώτο, καθώς και τῆς 'Ιστορικῆς 'Εταιρείας τῆς 'Αμερικῆς στὸν τομέα τῆς έρευνῆς πὸν ἀσχολεῖται μ' αὐτὸ πὸν σήμερα ὀνομαζὸν πολιτική κοινωνικοποίηση. (Charles E. Merriam, *The Making of Citizens: A Comparative Study of Methods of Civic Training*, Chicago, University of Chicago Press, 1931—τὸν ἴδιον, *Civic Education in the United States*, Report of the Commission on the Social Studies, American Historical Association, Part 3, New York, Scribner, 1933—Alex Inkeles and Daniel J. Levinson, «National Character: The Study of Moral Personality and Sociocultural Systems» στὸ L. Gardner (ed.), *Handbook of Social Psychology*, Cambridge Mass., Addison Wesley, 1954, Vol. 2, σ. 977-1020.

ἂν ὅχι ἀπόλυτα ἐπιβεβλημένο, νὰ ἀντλήσουν έννοιες, ιδέες και μεθόδους ἀπὸ άλλες έμπειρικές (μπιχεβιοραλιστικές) έπιστήμες, ὅπως είναι ή κοινωνική (ή πολιτιστική) ἀνθρωπολογία,³ ή ψυχιατρική,⁴ ή κοινωνική ψυχολογία⁵ και ή κοινωνιολογία⁶ και, γιατί ὅχι, και ή οικονομική. Ὅλες αὐτές οι έπιστήμες ἀπὸ διαφορετική ή κάθε μιὰ σκοπιά και με διαφορετική ένταση ενδιαφέρονται γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικοποίησης. 'Ιδιαίτερα έρευνῶν τὴ διαδικασία με τὴν ὁποία τὸ παιδί πὸν έρχεται στὸν κόσμο, ἐφωδιασμένο με προσαρμοστικές δυνατότητες, υίοθετεῖ τὴν ιδιόμορφη συμπεριφορά τὸν πολιτιστικὸν περιβάλλοντος στὸ ὁποῖο γεννιέται, ἀπὸ ένα σύνολο εὐκαιριῶν πὸν τοῦ παρουσιάζονται.

Δὲν θὰ ἐξετάσουμε τὴν ιδιαίτερη συμβολή κάθε μιᾶς ἀπὸ τις έν λόγω έπιστήμες στήν ἀνάλυση τῆς διαδικασίας τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης. Τὸ θέμα είναι τόσο ἐνρ και τόσο πολύπλοκο πὸν θὰ έπρεπε νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ξεχωριστῆς λεπτομεροῦς μελέτης. 'Εδὼ ἄρκει μόνον νὰ τονίσουμε πὸς ή πολιτική έπιστήμη έχει ὅσους ιδιαίτερη σημασία και έχει ἐπεξεργασθῇ γιὰ δικὸ της λογαριασμὸ πολλές θεωρίες πὸν πρωτοεμφανίσθηκαν σέ άλλους κλάδους τὸν πολιτικῶν έπιστημῶν. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν διάφορες πολιτιστικο-ἀνθρωπολογικές θεωρίες,⁷ θεωρίες πὸν ἀφορῶν τὴ δυναμική τὸν διαφορῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, τὸν τρόπο δηλαδή με τὸν ὁποῖο ή ὁμαδική συμπεριφορά μεταδίδεται στὰ μέλη τῆς ὁμάδος,⁸ καθώς και ένα σύνολο ἀπὸ ἐρμηνείες και συμ-

3. Οι «Πολιτιστικοὶ ἀνθρωπολόγοι» (Cultural Anthropologists) ἦσαν ἀπὸ τους πρώτους πὸν μελέτησαν τὴν κοινωνικοποίηση ὑπὸ τὴν έννοια τῆς ένσωματώσεως τοῦ παιδιοῦ στήν «ὁμάδα». Οι ἀπάντες πὸν διατυπώθηκαν είναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τις θεωρίες τοῦ Freud. Βλέπε, Ralph Linton, *The Cultural Background of Personality*, New York, Appleton, Century, Crofts, 1945—Margaret Mead, *Coming of Age in Samoa*, New York, Morrow, 1928, τῆς ίδιας, *From the South Seas*, New York, Morrow, 1939.

4. Βλέπε Eric Fromm, *Escape from Freedom*, New York, Holt, 1941—Sigmund Freud, *The Basic Writings of Sigmund Freud*, New York, Random House, 1938—G. S. Blum, *Psychoanalytic Theory of Personality*, New York, Mcgraw-Hill, 1953—A. Davis and J. Dollard, *Children of Bondege*, Washington D. C., American Council on Education, 1940—John W. M. Whiting and Irvin L. Child, *Child Training and Personality*, New Haven, Yale University Press, 1953.

5. Βλέπε A. Zander, *Group Dynamics*, New York, Harper and Row, 1962—A.P. Hare et al. (eds.), *Small Groups: Studies in Social Interaction*, New York, Knopf, 1953—Sidney Verba, *Small Groups and Political Behavior*, Princeton, Princeton University Press, 1961.

6. Βλέπε, Charles H. Cooley, *Human Nature and the Social Order*, Boston, Scribner, 1902—George Herbert Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago University Press, 1934.

7. Στὴν ἀντιπροσωπευτική έργασία αὐτὸν τὸν θεωροῦν θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ ἀναφέρῃ τὴν έργασία τῆς Ruth Benedict, *Patterns of Culture*, Boston, Houghton, Mifflin 1934.

8. 'Η έργασία τοῦ A. Zander, *Group Dynamics* (ένθ' ἂν), ἀντιπροσωπεύει θεωρίες αὐτῆς τῆς κατηγορίας.

περάσματα γύρω ἀπὸ τὴν κοινωνικοποίηση, ποὺ βασίζονται στὴν ἀνάλυση διαφορῶν κοινωνικῶν ρόλων.¹ Ἰδιαίτερα ἡ ἰδέα τῆς «πολιτιστικῆς διαδοχῆς» καὶ τοῦ «κοινωνικοῦ ρόλου» εἶναι ἔννοιες ποὺ ἐνῶ ἔχουν τύχει βαθειᾶς ἐπεξεργασίας ἀπὸ ἄλλους συγγενικοὺς κλάδους (βασικὰ τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ κοινωνιολογίας) θεωροῦνται ἐν τούτοις ἐντελῶς ἀπαραίτητες γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς διαδικασίας τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης.

Ἡ ἔρευνα τῆς «πολιτικῆς ταυτότητος» τοῦ ἀτόμου, δηλαδὴ τῆς γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς προσωπικῆς πολιτικῆς γνώμης καὶ συμπεριφορᾶς του, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ σὰν μιὰ ἱσοκατηγορία τοῦ κλάδου τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴ «δημόσια γνώμη». Χάρη στὸ αὐξανόμενο ὅμως ἐνδιαφέρον ποὺ ἐπιδεικνύεται ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἐπιστήμονες, ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση τείνει νὰ ἀποτελέσῃ ἰδιαίτερο κλάδο τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Ἡ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία τὰ ἄτομα υἱοθετοῦν πολιτικὴς ἀξίες καὶ ὑποδύονται πολιτικοὺς ρόλους, ὄχι μόνον κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐνηλικιώσεώς τους ἀλλὰ καὶ στὴν περίοδο ποὺ προηγεῖται τοῦ ἐνεργοῦ ἀναμίξεως στὴν πολιτικὴ, ἀπετέλεσε τὸ κύριο ἀντικείμενο μελέτης τοῦ νέου αὐτοῦ κλάδου.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ παρατήρηση ὅτι τὸ μεγάλο ποσοστὸ τῶν νέων ψηφοφόρων ποὺ προστίθενται σὲ κάθε ἐκλογὴ στὸ ἐκλογικὸ σῶμα ὑποστηρίζει ὑποψηφίους τοῦ κόμματος ποὺ ὑποστηρίζουν καὶ οἱ γονεῖς τους, πολλοὶ πολιτειολόγοι ἄρρισαν νὰ ἐξετάσουν μὲ περισσότερο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαμορφώνονται οἱ προτιμήσεις τῶν πολιτῶν γιὰ τὰ πολιτικὰ κόμματα,

ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μεταβιβάζονται οἱ προτιμήσεις, ἐνθαρρύνονται ὀρισμένες τάσεις καὶ υἱοθετεῖται ἡ συγκεκριμένη συμπεριφορὰ καὶ στάση πρὸς τοὺς φορεῖς τῆς ἐξουσίας, τοῦ πολιτεύματος καὶ γενικότερα τὴν πολιτικὴ κοινότητα.²

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πολιτειολόγων καὶ πολιτικῶν κοινωνιολόγων πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἔγινε αἰτία νὰ ἀποκαλυφθῇ μεταξὺ ἄλλων τὸ ἐνδιαφέρον φαινόμενο ὅτι ἡ οἰκογένεια εἶναι βασικὸς παράγων (γιὰ πολλοὺς ὁ βασικότερος) ὑποκινήσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ νεαροῦ ἀτόμου πρὸς τὴν πολιτικὴ. Ἡ οἰκογένεια παρουσιάζεται σὰν συνεχιστὴς τῆς κομματικῆς παραδόσεως, καὶ ἀποφασιστικὸς παράγων προσδιορισμοῦ τῆς κομματικῆς προτιμήσεως τῶν νεαρῶν ἀτόμων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ:

2. Μεταξὺ τῶν ἐργασιῶν ποὺ τεκμηριώνουν τὴν πρόταση αὐτὴ βλέπε καὶ τίς ἐξῆς: Angus Campbell, Gerald Gurin and Warren E. Miller, *The Voter Decides*, New York, Harper and Row, 1954, σ. 99 — Philip E. Converse and Georges Dupeux, *Politicalization of the Electorate in France and the United States*, *Public Opinion Quarterly*, XXVI (1962), σ. 1-23. — Georg Karlsson, «Political Attitudes among Male Swedish Youth», *Acta Sociologica*, Vol. III (1958), σ. 220-241 — Kenneth Prewitt, «Political Socialization and Leadership Selection», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (στὸ ἐξῆς θὰ ἀναφέρονται ἅπλως σὰν *Annals*), Vol. CCCLXI (September 1965), σ. 105-108 — Dwaine Marvick and Charles R. Nixon, «Recruitment Contrasts in Rival Campaign Groups», στὸ Dwaine Marvick (ed.), *Political Decision Makers*, New York, The Free Press, 1961, σ. 209 — Rufus P. Brown, «Business in Politics: Motivation and Circumstances in the Rise to Power» (ἔδωμισεν διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Yale), 1960, σ. 2 — Herbert McClosky and Harold E. Dahlgren, «Primary Group Influence on Party Loyalty», *American Political Science Review*, Vol. LIII (1959), σ. 757-776.

1. Βλέπε Charles H. Cooley, ἐνθ' ἂν. καὶ George Herbert Mead, ἐνθ' ἂν.

Μεταβίβαση τῶν κομματικῶν προτιμήσεων ἀπὸ τοὺς γονεῖς στὰ παῖδιά, σὲ ἑκατοστὰ

Κομματικὴ Ταυτότης	Καὶ οἱ δύο γονεῖς ὁπαδοὶ τοῦ Δημοκρατικοῦ κόμματος	Καὶ οἱ δύο γονεῖς ὁπαδοὶ τοῦ Ρεπουμπλικανικοῦ κόμματος	Ἕνας Δημοκρατὴς Ἕνας Ρεπουμπλικανός	Ἕνας Δημοκρατὴς ἢ Ρεπουμπλικανός, διδύμοι ὁ ἄλλος ἄπροσδιόριστος	Καὶ οἱ δύο γονεῖς ἄπροσδιόριστοι	Δὲν γνωρίζει τοὺς δύο	Κανεὶς ἀπὸ τοὺς γονεῖς δὲν ψηφίζει
Ἀκραϊφὼνς Δημοκρατὴς	36%	7%	12%	14%	11%	15%	15%
Σχεδὸν Δημοκρατὴς	36	9	32	23	23	21	22
Ἀνεξάρτητος Δημοκρατὴς	10	6	10	13	13	14	14
Ἀνεξάρτητος	3	4	—	10	14	5	15
Ἀνεξάρτητος Ρεπουμπλικανός	3	10	—	10	12	11	7
Σχεδὸν Ρεπουμπλικανός	6	30	20	12	14	9	9
Ἀκραϊφὼνς Ρεπουμπλικανός	6	33	22	15	11	3	3
Ἀναποφάσιτος, τρίτο κόμμα, ἢ ἀκομμάτιστος	—	1	2	3	2	22	15
Σύνολο ἑκατοστῶν	100	100	100	100	100	100	100
Ἀριθμὸς περιπτώσεων	657	387	41	102	103	140	59

Πηγή: Ἀρχικὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐμφανίστηκαν στὴν ἐργασία τῶν A. Campbell, G. Gurin, and W. Miller, «The Voter Decides», Evanston, Row Peterson, 1954, σ. 93-107. Ὁ πίνακας στῇ μορφῇ ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ εἶναι ἐπεξεργασίας γιὰ νὰ γίνῃ ἐυκολότερα κατανόητος ἀπὸ τὸν Herbert H. Hyman, «Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behavior», New York, The Free Press 1969, σ. 58.

Ο Key, καθηγητής της πολιτικής επιστήμης του Harvard, απέδειξε κατά τρόπο άδιαμφισβήτητο ότι ένα ποσοστό 75% των Αμερικανών εκλογών, που ψηφίζουν για πρώτη φορά, ψηφίζουν το ίδιο κόμμα που υποστηρίζουν οι γονείς τους.¹

Η οικογενειακή επίρροη επάνω στην πολιτική συμπεριφορά των νεαρών ατόμων φαίνεται και από την έρευνα των κοινωνιολόγων Lipset και Bendix.² Το 80% αυτών που υπεστήριζαν κόμματα με άριστερές τάσεις το 1948 ήταν παιδιά εργατών, ενώ μόνο 42% ήταν παιδιά οικογενειών μέσης τάξεως.

Στη Φινλανδία ο καθηγητής της πολιτικής επιστήμης, Pesonen, απέκλυσε ότι 64% των σπουδαστών υπεστήριζαν το κόμμα που υπεστήριζαν και οι γονείς τους.³

Τέτοιες διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται με μία σειρά από παρόμοιες έρευνες ώστε να μπορούμε σήμερα να βεβαιώτητα να πούμε ότι κάτω από όρι-σμένες θεσμικές και ιδεολογικές συνθήκες, όρι-σμένα πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς μεταβιβάζονται από τη μία γενιά στην άλλη χωρίς ουσιώδεις μεταβολές, παρά το πολυσυζητούμενο «χάσμα των γενεών».

Η έμφαση που δόθηκε στο γεγονός ότι οι «προ-πολιτικές» ή εξωπολιτικές επιρροές προσδιορί-ζουν σχεδόν κατά τρόπον απόλυτο την πολιτική προσωπικότητα του ανθρώπου εξηγείται από τη βαθειά επίδραση της ψυχολογίας και της άνωπο-λογίας στην πολιτική σκέψη. Αυτό βέβαια ήταν αναπόφευκτο, δεδομένου ότι οι πρώτες έννοιες και τα πρώτα δεδομένα που χρησιμοποιήσαν οι πολι-τικοί επιστήμονες για να διατυπώσουν τις παρατη-ρήσεις τους ήταν έννοιες και κατηγορίες που πρω-τοεμφανίσθηκαν στις επιστήμες αυτές. Σύμφωνα με τη φρουδική παράδοση που επικρατούσε στον

χώρο της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσεως, οι έρευνήτες της πολιτικής συμπεριφοράς τόνισαν την επίδραση του πολύ στενού οικογενειακού περιβάλ-λοντος επάνω στο παιδί κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του για να ερμηνεύσουν τη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης. Οι άνθρωπολόγοι ενίσχυσαν τις απόψεις αυτές υπογραμμίζοντας τη στενή σχέση ανάμεσα στα πολιτιστικά πρότυπα με τα όποια έρχεται σε επαφή το νεαρό άτομο και τη μετέπειτα συμπεριφορά του ως φορέας πολιτι-κών προτύπων.

Τέτοιες όμως θεωρήσεις που τόνιζαν τις ψυχολο-γικοπολιτιστικές πλευρές της κοινωνικοποίησης φάνηκαν να άποιοποιούν περισσότερο από ό,τι έπρε-πε τα πράγματα.⁴ Στηρίζονταν κυρίως σε τρεις προ-ποθέσεις: α) στο ότι οι βασικές κοινωνιολογικές εμπειρίες, που αργότερα θα διαμορφώσουν την πολι-τική συμπεριφορά του ατόμου, αποκτώνται πολύ ένωρίς, κατά τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας, β) στο ότι οι πρώτες αυτές εμπειρίες, αν και δεν είναι καθαρά πολιτικής φύσεως, δεν έχουν άμεση σχέση με τα «πολιτικά αντικείμενα», επηρεάζουν την πολιτική συμπεριφορά, δηλαδή δεν προορίζονται να έχουν πολιτικό αντίκτυπο και, όταν έχουν, οι συμμετέ-χοντες δεν έχουν επίγνωση και γ) οι βασικές έμ-πειρίες, που αποκτώνται στους κόλπους της οικο-γενείας (ή οικογένεια αποτελεί «πρωτογενή» κοινο-νική δομή), επηρεάζουν τις «δευτερογενείς» δομές, χωρίς να επηρεάζονται από αυτές.⁵

Οι Hess και Torney ανέπτυξαν την ιδέα της «δια-προσωπικής προβολής» (Interpersonal Transference).

Πριν άρχιση η καθαρά πολιτική κοινωνικοποίηση του παιδιού υπάρχει ήδη ένα απόθεμα από εμπειρίες και διαπροσωπικές σχέσεις. Με τις διάφορες εμπειρίες τις οποίες αποκτά σαν μέλος της οικογένειας και σαν μαθητής στο σχολείο έχει ήδη αναπτύξει μία ποικιλία σχέσεων με φορείς εξουσίας. Στις μετέπειτα επαφές του με άλλους φο-ρείς εξουσίας θα αναπτύξει σχέσεις συνδιαλλαγής μαζί τους που θα είναι παρόμοιες με τις σχέσεις που ανέπτυξε με τα πρόσωπα της εξουσίας κατά τα παιδικά του χρόνια.⁶

4. Gabriel Almond, «A Functional Approach to Comparative Politics», στο Gabriel A. Almond and James S. Coleman (eds.), *The Politics of the Developing Areas*, Princeton, Princeton University Press, 1960, σ. 28. Την ίδια γνώμη φαίνεται να έχει και ο Maurice Duverger, *Εισαγωγή στην Πολιτική*, κατά μετάφραση Στάθη Οικονόμου, Αθήνα, «Παπαζήση», 1971, σ. 25.

5. Gabriel A. Almond and Sidney Verba, *Ενθ' άν.*, σ. 323.

6. Robert D. Hess and Judith V. Torney, *The Development of Political Attitudes in Children*, Chicago, Aldine Publishing Co., 1967, σ. 20. Στο ίδιο συμπέρασμα έχουν καταλήξει και έρευνήτες πρωτόγονων, μη δυτικών, κοινωνιών. Ο Levine υποστηρίζει ότι και στις πρωτόγονες κοινωνίες η συμπεριφο-ρά και η στάση έναντι της πολιτικής εξουσίας είναι άλλη αντανάκλαση της συμπεριφοράς και της στάσεως προς την πατρική εξουσία με την όποια το παιδί έρχεται σε επαφή κατά τα πρώτα χρόνια της κοινωνικοποίησής του. Ο Levine μά-λιστα ισχυρίζεται ότι η προβολή αυτή της εικόνας της εξου-σίας από το οικογενειακό περιβάλλον στην πολιτική δόθηκε είναι πολύ πιο έντονη στην περίπτωση των πρωτόγονων κοινο-

1. V. O. Key, Jr., *Public Opinion and American Democracy* New York, 1961, σ. 235-237. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέ-ληξαν και οι εξής έρευνες: Richard G. Niemi, «A Methodolo-ical Study of Political Socialization in the Family» (άδημο-σιευτή διατριβή για την απόκτηση του πτυχίου Ph. D. στο Πανεπιστήμιο του Michigan, 1967) — M. Kent Jennings and Richard G. Niemi, «The Transmission of Political Values from Parent to Child», Vol. LXII (March 1968), *American Political Science Review*.

2. Seymour M. Lipset and R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, Berkeley, University of California Press, 1959, σ. 67-70.

3. P. Pesonen, *Valitsiazamiesvaalien Ylioppilasaaneistajat (Student Voters in the Election of the College of Presidential Electors)*, Helsinki, Tammi, 1958, σ. 98, όπως αναφέρεται από τον Austin Ranney (ed.), *Essays on the Behavioral Study of Politics*, Urbana, University of Illinois Press, 1962, σ. 230. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και σε λιγότερο ανεπτυγμέ-να συστήματα, όπως δείχνουν οι σχετικές έρευνες που έγιναν στη Jamaica και τον Παναμά. Βλέπε: Kenneth P. Langton, «Po- litical Partisanship and Political Socialization in Jamaica», *British Journal of Sociology*, Vol. 17 (1966), σ. 419-429 — Daniel Goldrich and Edward W. Scott, «Developing Political Ori- entations of Panamanian Students», *Journal of Politics*, Vol. 23 (1961), σ. 84-105.

Οἱ ιδέες, οἱ ἀξίες, οἱ γνώμες καὶ οἱ πεποιθήσεις πού συσσωρεύονται πρὶν ἀκόμη τὸ ἄτομο εἶναι σὲ ἡλικία νὰ συμμετάσχει ἐνεργῶς στὰ «δημόσια», εἶναι δυνατόν νὰ μεταβληθοῦν, νὰ ἀναθεωρηθοῦν, νὰ ἐξασθενήσουν ἢ νὰ ἰσχυροποιηθοῦν μὲ τὴν περαιτέρω κοινωνικὴ δράση, τὰ βιώματα, τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ πολιτικὰ ἀντικείμενα. Ἡ φύση καὶ ἡ ἔκταση τῆς μεταβολῆς θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ ἓνα σύνολο παραγόντων, ὅπως εἶναι τὸ εἶδος τοῦ ἐπαγγέλματος πού θὰ ἀκολουθήσῃ τὸ ἄτομο, τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο θὰ κινήθῃ, ἡ ἐκπαίδευση πού θὰ πᾶρῃ, τὰ γεγονότα πού θὰ συμβοῦν, οἱ γνωριμίες πού θὰ κάνῃ καὶ ἄλλοι παρόμοιοι παράγοντες. Ὅπωςδὴποτε ὁμως, μετὰ τὰ εἰκοσιένα του ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πιά «ἄγραφος πινάκας» ἐπάνω στὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ γράψῃ ὁ,τιδήποτε. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πινάκα σκληραίνει καὶ δυσκολεύει τὴ γραφὴ.

Κατὰ τὴν περίοδο τῶν δεκαετιῶν τοῦ '40 καὶ τοῦ '50 τόσο ἦταν τὸ ἐνδιαφέρον μιᾶς μερίδος πολιτειολόγων γιὰ τοὺς «πρωτογενεῖς» παράγοντες,¹ ὥστε πολλοὶ συνάδελφοί τους ἀργότερα διαμαρτυρήθηκαν γιὰ τὴ μειωμένη προσοχὴ πού δόθηκε στὶς ἐπιρροὲς πού δέχεται τὸ ἄτομο ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὶς καθαρὰ πολιτικὲς διαδικασίες.² Οἱ ἐν λόγῳ ἐπιστήμονες ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ κακὴ ἢ καλὴ λειτουργία τοῦ συστήματος, ἰδιαίτερα οἱ ἐκτροπές του, ἐπηρεάζουν κατὰ τρόπο ἀποφασιστικὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ πολίτου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του θέση, τὶς προδιαθέσεις καὶ τὰ γενικὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα εἶχε ὀρχικῶς καταλήξει. Οἱ πίστεις καὶ οἱ πεποιθήσεις τοῦ καθενὸς δὲν μένουν ἀνεπηρεάστες ἀπὸ ὅ,τι παρακολουθεῖ καὶ βλέπει.

Σήμερα, σύμφωνα μὲ ὅσα γνωρίζουμε, θὰ ἦταν σφάλμα νὰ ὑποστηρίξουμε τὴ μιὰ ἄποψη σὲ βάρος τῆς ἄλλης. Χωρὶς ἀκόμη νὰ εἰμαστε σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ δύο αὐτὰ στάδια κοινωνικοποιήσεως συνδέονται μεταξύ τους καὶ διαμορφώνουν τὸν πολιτικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀτόμου, εἰμαστε ἐν τούτοις σὲ θέση νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἰδιομορφία τῆς πολιτικῆς «κουλτούρας» στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπιδράσεως ἀνάμεσα στὶς πρῶτες ἐντυπώσεις καὶ στὶς κατὰ κάποιον τρόπο ἐδραιωμένες πολιτικὲς πεποιθήσεις ἀφ' ἑνός, καὶ στὰ ἑξωτερικὰ ἐρεθίσματα πού δέχεται τὸ ἄτομο καὶ προκαλοῦν τὴν ἀναθεώρηση τῆς ἀρχικῆς του στάσεως, ἀφ' ἑτέρου.

Τὰ ἑξωτερικὰ ἐρεθίσματα προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀπλὴ παρατήρηση τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν εἴτε ἀπὸ τὴν ἄμεση συμμετοχὴ τοῦ ἀτόμου στὶς πολιτικὲς διαδικασίες, καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς του μὲ ὅ,τι ἀντιπροσωπεύει τὴν κυβέρνηση ἢ τὸ κράτος.

τὸ πρόβλημα τῆς συμμετρίας τῶν ἀξιών

Ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ μέγεθος τῶν διαφορῶν πού παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς διαδικασίες, τὴν «προπολιτικὴ» (παιδικὴ ἡλικία) ἢ «ἐξωπολιτικὴ» (οἰκογένεια, σχολεῖο, ἐκκλησία) καὶ τὴ «μεταπολιτικὴ» (ἐνηλικίωση), ἢ «ἐσωπολιτικὴ» (ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ πολιτικὰ ἀντικείμενα), ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ κάνουμε τὴ διάκριση αὐτὴ χρησιμοποιοῦντας τέτοιους ὅρους, δὲ ἐξαρτηθῇ τελικὰ ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς σταθερῆς, ὁμοιόμορφης καὶ ἐνοποιημένης πολιτικῆς «κουλτούρας» ἢ ὄχι. Ἄν τὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς καὶ οἱ ἀξίες πού διδάσκει τὸ ἄτομο ἄμεσα (πολιτικὴ προπαγάνδα ἢ ἄγωγή) ἢ ἔμμεσα (κοινωνικὲς σχέσεις) κατὰ τὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς πολιτικοποιήσεώς του («προπολιτικὸ» στάδιο) συμβιβάζονται μὲ τὶς ἀξίες πού θὰ υἱοθετήσῃ (ἢ θὰ ἀναγκασθῇ νὰ ὑπερασπισθῇ ὅταν ἐνηλικιωθῇ καὶ κληθῇ νὰ ἀναλάβῃ πολιτικούς ρόλους πού ἔχει ἡδὴ ἐτοιμοὺς γι' αὐτὸν ἡ πολιτικὴ κοινότης), τότε ἡ μεταβίβαση ἀπὸ τὸ «προπολιτικὸ» στὸ πολιτικὸ στάδιο θὰ εἶναι ὁμαλὴ. Αὐτὸ, ἐν συνεχείᾳ, θὰ συντελέσῃ στὴν ὁμαλοποίηση τῶν λειτουργιῶν τοῦ συστήματος ἐπειδὴ ἀκριβῶς θὰ δημιουργηθοῦν προϋποθέσεις νομιμότητος καὶ σταθερότητος. Στὴν ἀντίθετη περίπτωσι, ὅταν δηλαδὴ οἱ πίστεις, οἱ ἀξίες καὶ τὰ σύμβολα πού μεταδίδονται στὸ παιδί δὲν ἀντανάκων τὴν πολιτικὴν πραγματικότητα, ἢ ἔρχονται σὲ ἀντίφαση μὲ τὶς ἀξίες, τὶς δομὲς καὶ τὶς διαδικασίες τῆς πολιτικῆς κοινότητος, τότε δημιουργεῖται χάσμα στὴ «συμμετρία τῶν ἀξιών». Οἱ ἀντιφάσεις συνθλίβουν τὴν προσωπικότητα, οἱ ἀντιδράσεις γίνονται ἐντονότερες, οἱ προσπάθειες γιὰ προσαρμογὴ δυσκολότερες καὶ ἡ δ' ἄρα ἐπαφὴ καὶ κατανόηση ἀσθενέστερη.

Οἱ περισσότερες χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου, ἰδιαίτερα τὰ νέα κράτη τῆς Ἀφρικῆς, ἀποτελοῦν παραδείγματα τῆς δευτέρας περιπτώσεως. Οἱ παραδοσιακὲς ἀξίες πού διδάσκονται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο καὶ τὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο μεγαλώνουν τὰ παιδιά, ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἄρχες καὶ τὶς διαδικασίες πού κινοῦν τὶς σύγχρονες κρατικὲς δομὲς καὶ τὴ δυτικοποιημένη, ἐκσυγχρονισμένη «ἐλίτ».³

3. Βλέπε Lucian W. Pye, *Politics, Personality and Nation, Building*, New Haven, 1962 — Robert A. Levine, «Political Socialization and Culture Change», στὸ Clifford Geertz (ed.), *Old Societies and New States*, New York, The Free Press, 1963, σ. 280-303.

νιὼν σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀνεπτυγμένες (Robert A. Levine, «The Internationalization of Political Values in Stateless Societies», *Human Organization*, Vol. XIX (1960), σ. 51-58.

1. Ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τέτοιων τάσεων εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν Robert Hess καὶ Judith V. Torney, ἐνθ' ἂν.

2. Βλέπε Sidney Verba, «Comparative Political Culture», ἐνθ' ἂν., 553. Στὸ Lucian W. Pye and Sidney Verba, *Political Culture and Political Development*, Princeton, Princeton University Press, 1969.

Οἱ παραδοσιακὲς ἀξίες ἐρχονται σὲ ἀνοικτὴ σύγκρουση μὲ τὶς ἀξίες τῆς ἐκσυγχρονισμένης «ἐλίτι». Σὲ πολλὲς χώρες τῆς Ἀφρικής, ἐνῶ ἡ πολιτικὴ ἡγεσία διακηρύσσει πὼς θέλει νὰ κροῦσῇ τὴν ιδέα τοῦ ἀφρικανικοῦ ἢ μουσουλμανικοῦ σοσιαλισμοῦ, στὴν αἴθουσα διδασκαλίας τὸνίζεται καὶ ἡρωοποιεῖται ἡ ἀτομικὴ πρωτοβουλία καὶ οἱ ἀτομικὲς ἐπιδόσεις.¹ Ἐτσι ἀργὰ ἢ γρήγορα τὸ ἐπιμεριστικό, τοπικιστικό, συγκινησιακὸ ὑπόβαθρο τῶν πύσεων καὶ πεποιθήσεων πού ἀποκτᾶ τὸ ἄτομο μέσα στὸ παραδοσιακὸ, οἰκογενειακὸ, τοπικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται, θὰ κλονισθῇ, καὶ τὸ ἄτομο θὰ ἐρθῇ γρήγορα σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς φορεῖς τῶν σχέσεων καὶ τὸν προσανατολισμὸν πού ἀπαιτοῦν οἰκουμενικὴ, συγκινησιακὰ οὐδέτερη καὶ «σύγχρονη» θεώρηση τῆς ζωῆς.²

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω ὅμως παραδείγματα δὲν θὰ πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι προβλήματα «συμμετρίας» ἀντιμετωπίζουν μόνο οἱ ἀναπτυσσόμενες χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου. Καὶ οἱ ἀνεπτυγμένες, βιομηχανοποιημένες χώρες δὲν πετυχαίνουν πάντοτε νὰ συμφιλιώσουν τὶς δύο αὐτὲς πλευρὲς κοινωνικοποιήσεως. Ἡ περίπτωση τῆς Ἀγγλίας ἀποτελεῖ ἴσως τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα χώρας στὴν ὁποία τὸ κενὸ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη διαδικασία εἶναι πολὺ μικρὸ.³ Νά πὼς ἐκφράζει μὲ τὸν δικὸ του τρόπο τὸ πρόβλημα τῆς «συμμετρίας» στὶς ἀνεπτυγμένες χώρες ὁ κοινωνιολόγος David Riesman:

«Ἡ ἀνοδος τῆς καπιταλιστικῆς-βιομηχανικῆς κοινωνίας σὲ μεγαλοβιομηχανικὴ κοινωνία ἐπηρεάζει συνδέεται μὲ τὴν ἀντικατάσταση ἑνὸς παραδοσιακοῦ, κατευθυνομένου ἀνθρώπινου τύπου, μὲ τὸν τύπο τῆς ἐσωτερικὰ καταβυθισμένης προσωπικότητος. Αὐτὸς ὁ ἐσωτερικὰ κατευθυνόμενος οἰκονόμος, προσανατολισμένος στὴν ἐπιτυχία ἀνθρώπινου τύπου, πού ἐπέδωκε ἀπώτερους σκοποὺς, πού ἦταν ἀναγκασιμὲς ἀπὸ μιὰ αὐστηρὴ ἠθικὴ σὲ διαρκὴ αὐτοελέγχο, ξεπεράστηκε ἐκ νέου στὴν παρὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας...

Στὴ θέση του ἐμφανίζεται μιὰ ἐξωτερικὰ κατευθυνόμενη ἐνση καταναλῶσις προσωπικότητος. Σ' αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ ὡστόσο τοῦ καταναλωτῆ στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία, ἀπαντοῦμε τὴν προσπάθεια νὰ ταξινομηθοῦν ἰδεολογικὰ-τυπικὰ οἱ ἄνθρωποι τῆς πολυκεντρικῆς καὶ δημοκρατικῆς μας κοινωνίας τῆς ἐπαιρίας, σὲ μιὰ ἀξιακὴ τάξη πού ἐξακολουθεῖ νὰ προτιμᾷ τοὺς ἐσωτερικὰ κατευθυνομένους ἀνθρώπους».⁴

1. Richard E. Dawson and Kenneth Prewitt, *Political Socialization*, Boston, Little, Brown and Co., 1969, σ. 165.

2. H. Eckstein, *Theory of Stable Democracy*, S.N. Eisenstadt, *From Generation to Generation*, Glencoe, Ill., The Free Press, 1956.

3. Richard Rose, «England: A Traditionally Modern Political Culture», στὸ Lucian W. Pye and Sidney Verba, *Political Culture and Political Development*, Princeton, N.J. Princeton University Press, σ. 83-129.

4. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ὅτο Βάλτερ Χάξελωφ, «Κοινωνικο-ψυχολογικὰ Προβλήματα τῆς Χειραγωγημένης Κοινωνίας», στὸ Theodore Adorno (et. al.), *Ἡ Κοινωνιολογία μετὰ τὴν Ἐπαιρίας καὶ Θεωρία: Βασικὰ Κοινωνιολογικὰ Προβλήματα*, Ἀθήνα, «ΠΕΛΛΑΣ», 1972, σ. 180.

συμπέρασμα

Ἡ «πολιτικὴ κοινωνικοποίηση» ἀπασχολεῖ τοὺς ἐρευνητὲς τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν καὶ κατὰ τὸ παρελθόν. Σὲ καμμιά ὅμως περίπτωσιν δὲν ἀπετέλεσε ἰδιαίτερο κλάδο μελέτης στὸν βαθμὸ πού παρατηρεῖται στὶς ἡμέρες μας. Σ' αὐτὸ συνετέλεσε καὶ ἡ πρόοδος ἡ ὁποία ἔχει ἐπιτευχθῇ καὶ στοὺς ἄλλους ἐπιστημονικοὺς τομεῖς, πού ἔχουν σάν ἀντικείμενο ἐρεύνης τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ὁμάδος.

Βασικά, ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση ἀποτελεῖ μέρος τῆς εὐρύτερης διαδικασίας τῆς κοινωνικοποιήσεως, καὶ θὰ πρέπει κανεὶς νὰ τὴ δῇ μέσῃ ἀπ' αὐτὸ τὸ γενικότερο πρῶτο. Ὅροι, ὅπως «πολιτικὴ ἀγωγή», «ἀγωγή τοῦ πολίτου» κτλ. κρίνονται ἀκατάλληλοι γιὰ νὰ περιγράψουν τὴ φύσιν καὶ τοὺς φορεῖς τῆς διαδικασίας. Ἡ ἔννοια τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποιήσεως, μὲ τὸν τρόπο πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴ σύγχρονη πολιτειολογία, εἶναι πολὺ εὐρύτερη.

Ἀναφέρεται σὲ ποικίλες σχέσεις καὶ δραστηριότητες πού, μετὰ τὴν ἄλλων, ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποτύπωση στὴ μνήμη καὶ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου μιᾶς συγκεκριμένης εἰκόνας τῶν δομῶν, τῶν ρόλων καὶ τῶν λειτουργιῶν αὐτοῦ πού γενικά ὀνομάζουμε «ἐξουσία». Ἐχει σχέση μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁρισμένον συμβόλων, διαδικασιῶν καὶ σχέσεων πού ἀναφέρονται στὸ πολιτικὸ σύστημα καὶ θεωρεῖται ὅτι στηρίζονται σὲ νόμιμες καὶ ἠθικὲς βάσεις. Πρόκειται γιὰ μιὰ «εἰσωτερικέωση» καὶ τὸν κανόνον καὶ τῆς συμπεριφορᾶς πού στηρίζουν τὸ πολιτικὸ σύστημα.

Ἐντατικὲς ἐρευνες ἐπάνω στὸ θέμα αὐτὸ ἔχουν καταδείξει ὅτι ἡ γνώμη πού διαμορφώνει καὶ ἡ στάση πού υἱοθετεῖ τὸ ἄτομο ἀναφορικὰ μὲ τὴ σχέση πολίτης-κράτος εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐμπειριῶν πού ἀποκτᾶ στὰ παιδικὰ του χρόνια καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς στρατεύσεώς του, ἐμπειρίες πού συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη ἠθικῆς συνειδήσεως στὸν ἐφηβό.

Πολιτικὴ κοινωνικοποίηση, μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς κοινωνικοποιήσεως, σημαίνει τὴ διαμόρφωση γνώμης, τὴν υἱοθέτηση στάσεως καὶ τὴν ἀνάπτυξη διαθέσεων πού σχετίζονται μὲ πολιτικὰ κόμματα, πολιτικὲς ὁμάδες, πολιτικὰ κινήματα, πολιτικὰ συστήματα, πολιτικὲς σχέσεις, πολιτικὲς διαδικασίες καὶ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία. Σὰν παραδείγματα τέτοιων διαθέσεων μπορούμε νὰ ἀναφέρουμε: τὴ γνώμη τοῦ πολίτου γιὰ τὸ πὼς πρέπει νὰ ἀσκήται ἡ ἐξουσία καὶ νὰ κατανέμεται ἡ δύναμη, γιὰ τὸ τί ἐνισχύει ἢ φθείρει τὴ νομιμότητα τὸ καθεστῶτος καὶ τὴν εἰκόνα πού ἔχει ὁ ἴδιος σχηματίζει, γιὰ τὸ ἂν καὶ τὸ πὼς θὰ πρέπει νὰ συμμετέχη στὶς πολιτικὲς δραστηριότητες. Ἡ πολιτικὴ κοινωνικοποίηση ἀναφέρεται ἀκόμη στὴν ἰδανικὴ εἰκόνα πού τὸ ἄτομο σχηματίζει γιὰ τοὺς πολιτικούς του ἡγέ-

τες καὶ γιὰ τὰ ξένα ἔθνη, στὶς συμπάθειές του πρὸς τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ τὶς πολιτικὲς κινήσεις καὶ στὶς διεθνικὲς, διαφυλετικὲς σχέσεις μέσα στὰ ἐθνικὰ πλαίσια σὲ περίπτωσι πολυεθνικῶν, πολυθρησκευτικῶν κοινωνιῶν.

Ὅπως βλέπουμε ὁ ὅρος ἀναφέρεται σ' ἓνα εὐρὺ πεδίο σχέσεων καὶ κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων καί, σὲ τελικὴ ἀνάλυσι, ἀποτελεῖ τὸν σύνδεσμο ἀνάμεσα στὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ σύστημα. Ἐναπόκειται στὸν ἐκάστοτε ἐρευνητὴ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχή του στὰ σημεῖα ἐκεῖνα τῆς πολιτικῆς «κουλτούρας» καὶ στοὺς φορεῖς ἐκείνους τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης πού, κατὰ τὴ γνώμη του, θὰ διαφωτίσουν περισσότερο τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης του.

Ἡ εὐρύτητα ὅμως αὐτὴ τοῦ περιεχομένου τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης, καὶ τὸ σχετικὰ μικρὸ διάστημα ἐρεῦνης τῆς διαδικασίας, κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρῖσμα, δὲν ἔδωσαν ἀκόμη τὴν εὐκαιρία μιᾶς θεωρητικῆς ὑποδομῆς. Παράλληλα οἱ ἐμπειρικὲς ἐρευνες ἐπάνω στὰ προβλήματα κοινωνικοποίησης δὲν ἔχουν ταξινομηθῇ κατὰ τρόπο συστηματικόν. Πολλὲς ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις πού ἔχουν διατυπωθῇ δὲν ἔχουν ἀκόμη διαπιστωθῇ. Τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα καὶ στοιχεῖα πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας εἶναι ἀκόμη κατεσπαρμένα καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἀντιφατικά.

Ἔτσι, ἐνῶ ἡ μέχρι τώρα ἐρευνα τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης ἔχει καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ κανόνες τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς *μαθαίνονται*, δὲν ἔχει ἐν τούτοις ἀκόμη προσδιορίσει κατὰ τρόπο συστηματικόν τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες συντελεῖται ἡ μάθησις, κι ἔτσι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξηγήσῃ κατὰ τρόπο ἀποτελεσματικὸ ποῖα πρότυπα πολιτικῆς μαθήσεως μεταβιβάζονται ἀπὸ ποῖον, πότε καὶ πῶς.

Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν Searing, Schwartz καὶ Lind,¹ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε ὅσα ἔχουμε πεῖ μέχρι τώρα, ὅπως στὸ ἀνωτέρω σχῆμα.

Στὸ σχῆμα αὐτό, ἂν καὶ ὑπερβολικὰ ἴσως ἀπλοποιημένο, ὅπως συμβαίνει πάντα σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ἐνῶ τονίζεται ἡ σπουδαιότης τῆς πολιτικῆς κοινωνικοποίησης πού συντελεῖται κατὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία (κυρίως διὰ τῶν «πρωτογενῶν φορέων») δὲν παραβλέπεται καὶ ἡ σημασία τῶν «δευτερογενῶν φορέων» κοινωνικοποίησης, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπηρεάζουν τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὴ στάσι τοῦ ἀτόμου ἐναντι τοῦ πολιτικοῦ συστήματος συμβάλλοντας ἔτσι στὴν ἀλλαγὴ ἢ τὴ διατήρησίν του.

1. Donald D. Searing, Joel J. Schwartz and Alden E. Lind, «The Structuring Principle: Political Socialization and Belief Systems», *American Political Science Review*, LXVII (June 1973), σ. 419.